

**T.C.
ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

**COVID-19 PANDEMİSİ SONRASINDA DEVLET VE EKONOMİ:
TÜRKİYE ÖRNEĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ayşegül ALÇELİK MORADAOĞLU

**Danışman
Doç. Dr. Orhan ŞİMŞEK**

ARTVİN-2024

TEZ BEYANNAMESİ

Artvin oruh Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-ğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum Covid-19 Pandemisi Sonrasında Devlet ve Ekonomi: Türkiye rneği adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallara uygun olarak davrandığımı taahhüt ederim. Aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi de beyan ederim. Tezimin kğit ve elektronik kopyalarının Artvin oruh Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-ğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- ☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim sadece Artvin oruh niversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin ... ay süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu srenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

..../..../20....

İmza

Ayşegül ALÇELİK MORADAOğLU

T.C.
ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

Doç. Dr. Orhan Şimşek danışmanlığında, **Ayşegül Alçelik Moradaoğlu** tarafından hazırlanan bu çalışma 01/07/2024 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Anabilim Dalı'nda **oybirliği/oyçokluğu** ile Yüksek Lisans olarak kabul edilmiştir.

Başkan	: Doç. Dr. Ahmet Arif Eren	İmza:
Jüri Üyesi	: Doç. Dr. Orhan Şimşek	İmza:
Jüri Üyesi	: Dr. Öğr. Üyesi Erol Şimşek	İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir.

.... /..... /

Prof. Dr. Mustafa Çağatay KORKMAZ

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

TEZ BEYANNAMESİ	I
TEZ KABUL TUTANAĞI.....	II
İÇİNDEKİLER	III
TABLO LİSTESİ.....	V
ŞEKİL LİSTESİ.....	VI
KISALTMALAR	VII
ÖZET	IX
SUMMARY	X
ÖN SÖZ	XI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DEVLET-PİYASA İLİŞKİSİ

1.DEVLET KAVRAMI.....	3
1.1 Devlet Müdahalesi.....	6
1.2 İktisadi Düşünce de Devlet	9
1.2.1 İktisadi Düşünce de Kalkınmacı Devlet.....	14
1.3 Türkiye’de Devlet Müdahalesi ve Kalkınma.....	18

İKİNCİ BÖLÜM

DÜNYADA COVID-19 PANDEMİSİNİN ETKİLERİ VE DEVLET-PİYASA İLİŞKİSİ

2. COVID-19’UN ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİM SÜRECİ	30
2.1 Tarihten Günümüze Pandemilerin Etkileri	32
2.2 Covid-19 Pandemi Sürecinde Devletlerin Yaşadığı Ekonomik Etkiler ve Aldığı Tedbirler	34
2.2.1 Pandemi Sürecinde Uygulamaya Konulan Mali Önlemler ve Teşvikler	41
2.3 Covid-19 Pandemisinin Sektörel Bazda Etkileri	49

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TÜRKİYE’DE COVID- 19 PANDEMİSİNİN ETKİLERİ VE
DEVLET-PİYASA İLİŞKİSİ

3. TÜRKİYE’DE COVID-19 PANDEMİSİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİMİ	56
3.1 Türkiye’de Covid-19 Sürecinin Ekonomi Üzerindeki Etkileri	58
3.1.1 Türkiye’de Pandemi Sürecinde Alınan Mali Önlem ve Teşvikler	64
3.2 Türkiye’de Covid-19’un Sektörel Alanda Etkisi	70
SONUÇ	87
KAYNAKLAR	90

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Ekonomide Devletin Değişen Rolü.....	4
Tablo 2: Sanayi Politikasının Evrimi.....	17
Tablo 3: Dış Ticaret Değerlerinin Yıllara Göre Dağılımı.....	21
Tablo 4: Dış Ticaretin GSMH İçindeki Paylarının Yıllara Göre Dağılımı (%).....	21
Tablo 5: Türkiye'nin Dış Ticaret Hacmi (İhracat-İthalat Toplamı) (TL).....	21
Tablo 6: 1970'lerin Sonunda Türkiye'nin Ekonomik Bunalımlarla Karşılaşmasının Belli İç ve Dış Nedenleri.....	23
Tablo 7: Açılan ve Kapanan İş Yerleri Sayısı.....	26
Tablo 8: Türkiye'de İş Gücü Durumu (Ağustos 2008) (15 Üstü Yaş, Bin Kişi).....	26
Tablo 9: 20. ve 21. Yüzyılda Meydana Gelen Önemli Salgınlar.....	33
Tablo 10: Ülke Örnekleriyle Pandemiyle Mücadelede Alınan Ekonomik Tedbirler.....	37
Tablo 11: Covid-19 Pandemisi İçin Hızla Uygulanan Politikalar.....	41
Tablo 12: Piyasanın Başarısızlıkları ve Devletin Başarısızlıkları.....	43
Tablo 13: Seçilmiş AB Ülkelerinde Uygulanan Mali Teşvik ve Tedbirler.....	44
Tablo 14: Sağlık Politikalarının Geliştirilmesine Yönelik Mali Tedbirler.....	48
Tablo 15: Covid-19'un İstihdam Üzerindeki Etkisinin Sektörler Üzerindeki Risk Tahmini	50
Tablo 16: Covid-19 Sonrası Küresel Havaalanı Yolcu Trafiğindeki Değişim.....	53
Tablo 17: Türkiye'nin Makroekonomik Görünümü (2017-2019).....	60
Tablo 18: Gelişmiş Ülkelerde ve Türkiye'de Ekonomik Büyüme Oranları (%).....	60
Tablo 19: Döviz Kurları ve Rezervleri.....	62
Tablo 20: Mart- Ağustos Dönemlerinde İş Gücü Veriler (Bin Kişi).....	63
Tablo 21: Türkiye'de Devletin Piyasaya Doğrudan Müdahale Şekilleri.....	65
Tablo 22: Türkiye'de Salgınla Mücadelede Alınan Ekonomik Tedbirler.....	68
Tablo 23: Türkiye ve Seçilmiş AB Ülkeleri Teşvik Uygulamalarının Karşılaştırması.....	70
Tablo 24: Covid-19 ve Sektörel Yansımalar.....	71
Tablo 25: Banka, Şube ve Çalışan Sayıları (Aralık 2020).....	73
Tablo 26: 2020 Yılında İnternet Bankacılığı Kullanan Müşteri Sayısı (Bin Kişi).....	74
Tablo 27: 2020 Yılında Mobil Bankacılık Kullanan Müşteri Sayısı.....	74
Tablo 28: Banka Bazında Sektörel İstihdam ve Şube Payları.....	76
Tablo 29: 2015-2020 Yılları Arasında Türkiye Hava Trafik Sayısı.....	78
Tablo 30: Pegasus ve Ryanair Hava Yolu Şirketleri Ocak-Kasım 2020 Tarihleri Arasında Yolcu Sayısı Verileri ve 2019 Yılına Göre Değişim Oranı.....	79
Tablo 31: Havalimanları İç ve Dış Hat Toplam Uçak Trafiği Sayı ve Değişim Oranları.....	79
Tablo 32: E-ticarette En Hızlı Azalış Gösteren Ürünlerden Örnekler.....	82
Tablo 33: Turizm Sektöründe Sigortalı Çalışan Sayısı.....	82
Tablo 34: Pandemi Sürecinde Türkiye'de Aylara Göre Dış Ticaret (Bin ABD Doları).....	84

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1: Petrol ve Doğal Gaz Fiyatlarındaki Değişim	54
Şekil 2: Turizm İstatistikleri	80

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devleti
ACI	: Uluslararası Havalimanları Konseyi
AIDS	: Edinsel Bağışıklık Yetmezliği Sendromu
AIIB	: Asya Altyapı Yatırım Bankası
API	: Uygulama Programlama Anabirimi
AR-GE	: Araştırma ve Geliştirme
A.Ş	: Anonim Şirket
ATM	: Otomatik Para Çekme Makinesi
ATSO	: Antakya Ticaret ve Sanayi Odası
AVM	: Alışveriş Merkezi
BDDK	: Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu
Bkz.	: Bakınız
BİT	: Bilgi ve İletişim Teknolojisi
BT	: Bilgi Teknolojisi
CEPİ	: Salgın Hazırlık Yenilikleri Koalisyonu
CDS	: Kredi Temerrüt SWAP'ı
DHMI	: Devlet Hava Meydanları İşletmesi Umum Müdürlüğü
DİBS	: Devlet İç Borçlanma Senetleri
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DYY	: Doğrudan Yabancı Yatırım
COVID-19	: Yeni Koronavirüs Hastalığı
Ed.	: Editör
EKK	: Ekonomi Koordinasyon Kurulu
ERTE	: Geçici İstihdam Düzenleme Planı
EUROCONTROL	: Avrupa Hava Seyrüsefer Emniyeti Teşkilatı
EY	: Denetim ve Danışmanlık Merkezi
GSYH	: Gayrisafi Yurt İçi Hasıla
HIV	: İnsan Bağışıklık Yetmezliği Virüsü
IMF	: Uluslararası Para Fonu
ILO	: Uluslararası Çalışma Örgütü
KDV	: Katma Değer Vergisi
KfW	: Alman Kalkınma Bankası
KGF	: Kredi Garanti Fonu
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsü
KMPG	: Denetim ve Güvence Hizmetleri
KOBİ	: Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler

KYK	: Kredi Yurtlar Kurumu
MERS	: Orta Doğu Solunum Sendromu
MB	: Merkez Bankası
OECD	: Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Örgütü
PPK	: Para Politikası Kurulu
RG	: Resmî Gazete
SARS	: Şiddetli Akut Solunum Sendromu
SEK	: İsveç Kronu
SGK	: Sosyal Güvenlik Kurumu
SIV	: Swine Influenza Virüs
T.A.O	: Türkiye Vakıflar Bankası
T.A.Ş	: Türk Anonim Şirketi
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.C	: Türkiye Cumhuriyeti
TCMB	: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
TOBB	: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TÜBİTAK	: Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
TÜRMOB	: Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirler Odaları Birliği
USD	: Amerikan Doları
UNCTAD	: Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
WB	: Dünya Bankası
WK	: Washington Konsensüs
WTO	: Dünya Ticaret Örgütü

ÖZET

COVID-19 PANDEMİSİ SONRASINDA DEVLET VE EKONOMİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Bu tezin temel amacı, devletin ekonomideki yerini Covid-19 Pandemisi süreci çerçevesinde incelemektir. Bu doğrultuda devlet ve ekonomi ilişkisi; kriz, müdahale, kalkınma kavramlarıyla birlikte açıklanmıştır. Devlet-piyasa arasındaki ilişkinin temel belirleyicilerinin neler olduğu incelenmiş, iktisadi düşüncede devletin yeri ve önemine değinilmiştir. Covid-19, 21. yüzyılda gerçekleşen diğer salgınlardan iki açıdan farklılık göstermektedir. Bunlardan ilki salgının çok daha geniş bir coğrafi alana yayılmasıdır. Salgın çok kısa sürede tüm dünyada etkisini göstermeye başlamış ve bu nedenle gündelik yaşam ciddi oranda kısıtlanmıştır. İkincisi ise ekonominin küreselleşmesinden ve tedarik zincirleriyle ülkelerin birbiriyle bağlantılı ticari ilişkiler içinde olmasından kaynaklı salgının ekonomik etkisinin de küresel düzeyde olmasıdır. Çalışmada, Covid-19'un diğer pandemilerden farkı ortaya koyulmuş ve pandeminin ekonomik etkileri ve pandemiyle mücadele kapsamında alınan mali tedbirler değerlendirilmiştir. Bu kapsamda pandemi sürecinde dünya ve Türkiye ekonomisinde meydana gelen değişimler ve salgınla mücadele kapsamında Fransa, İspanya, Çin, Amerika, İtalya, Almanya ve Türkiye'de alınan mali tedbirler değerlendirilmektedir. Pandemi sonrasında diğer ülkeler gibi Türkiye'nin de krizin etkilerini azaltmak adına genişletici maliye politikası uygulamalarına başvurduğu görülmüştür. Türkiye'yi ve tüm dünyayı etkisi altına alan bu salgın hem sosyoekonomik sonuçlar doğurmuş hem de ülkelerin birçok yönden ders çıkarmasına yardımcı olmuştur. Buradan çıkarılan ders ise devletin ekonomik yaşamın ve süreçlerin ayrılmaz bir parçası olduğu gerçeğidir. Piyasanın kendi başına tüm sorunları çözemeyeceği görülmüştür. O nedenle devletin ekonomideki rolü üretici, düzenleyici, girişimci bağlamda yeniden düşünülmelidir. İlerleyen süreçte bu konudaki akademik çalışmaların artacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Devlet, Devlet Müdahalesi, Ekonomik Kalkınma, Covid-19 Pandemisi, Ekonomik Kriz.

SUMMARY

STATE AND ECONOMY AFTER THE COVID-19 PANDEMIC:

THE CASE OF TÜRKİYE

The main purpose of this thesis is to examine the place of the state in the economy within the framework of the Covid-19 Pandemic. In this direction, the relationship between the state and the economy is explained together with the concepts of crisis, intervention and development. The main determinants of the relationship between the state and the market have been analyzed, and the place and importance of the state in economic thought have been mentioned. Covid-19 differs from other pandemics in the 21st century in two ways. The first of these is that the pandemic has spread over a much wider geographical area. The pandemic started to have an impact all over the world in a very short time and therefore daily life was severely restricted. The second is that the economic impact of the pandemic is also global due to the globalization of the economy and the interconnected commercial relations between countries through supply chains. In this study, the difference of Covid-19 from other pandemics is revealed and the economic effects of the pandemic and the fiscal measures taken to combat the pandemic are evaluated. In this context, the changes in the world and Turkish economies during the pandemic and the fiscal measures taken in France, Spain, China, the United States, Italy, Germany and Türkiye in the fight against the pandemic are evaluated. In the aftermath of the pandemic, Türkiye, like other countries, resorted to expansionary fiscal policies to mitigate the effects of the crisis. This pandemic, which affected Türkiye and the whole world, had both socioeconomic consequences and helped countries learn lessons in many ways. The lesson is that the state is an integral part of economic life and processes. It has been seen that the market cannot solve all problems on its own. Therefore, the role of the state in the economy should be rethought in a productive, regulatory and entrepreneurial context. It is thought that academic studies on this subject will increase in the future.

Keywords: Government, Government Intervention, Economic Development, Covid-19 Pandemic, Economic Crisis.

ÖN SÖZ

2019 Aralık ayında Çin’de patlak veren Covid-19 adı verilen salgın, insanlık tarihinde görülmemiş bir hızla ve kısa sürede tüm dünyayı etkisi altına aldı ve Mart 2020’de Dünya Sağlık Örgütü durumu “pandemi” olarak tanımladı. Bu tez çalışmasında Covid-19 pandemisi ele alınarak süreç sonrasında ülkelerin uyguladığı ekonomik önlem ve politikaları değerlendirilmiştir. Çalışmada, devlet-piyasa arasındaki ilişkinin temel belirleyici etkenlerin neler olduğu gösterilmiş, iktisadi düşüncede devletin yeri ve önemi ekonomik gelişmeler üzerinden incelenmiştir.

Çalışma konusunun belirlenmesi ve hazırlanma sürecinin her aşamasında bilgilerini, tecrübelerini ve değerli zamanlarını esirgemeyerek bana her fırsatta yardımcı olan değerli danışman hocam Sayın Doç. Dr. Orhan Şimşek’e çok teşekkür ediyorum. Tez jürimde bulunarak değerli katkılarını sunan Doç. Dr. Ahmet Arif Eren ve Dr. Öğr. Üyesi Erol Şimşek hocalarıma teşekkür ediyorum. Ayrıca teze biçimsel anlamda katkılarını sunan Öğr. Gör. Fatma Nalbant ve Arş. Gör. Mert Şakı hocalarıma da teşekkürü bir borç bilirim.

Bu tezin oluşturulması aşamasında hayatıma giren ve hâlihazırda hayat arkadaşım olarak benim yanımda yer alıp destek gösteren eşim Özgün Moradaoğlu’na ve tüm eğitim hayatım boyunca benden maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen her zaman yanımda olan sevgili annem, babam ve kardeşlerime sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ayşegül ALÇELİK MORADAOĞLU

ARTVİN 2024

GİRİŞ

Devlet, insanların toplum hâlinde yaşama zorunluluğu ortaya çıkmasından günümüze kadar teşkilatlanarak başta iktisadi alanda birtakım roller üstlenmiştir. Her ülkede devletin kamu ekonomisine karşı görevleri farklılık göstermektedir. İktisadi düşünce yazınında devletin müdahaleciliği, sınırlarının neler olması gerektiği sürekli tartışılan konulardan birini oluşturmaktadır. “*Devletin ekonomideki rolü nedir? Hangi durumlarda devlet müdahaleci yönünü kullanmalı?*” gibi birçok sorunun cevabı yıllarca farklı şekillerde ele alınmıştır.

Devletin iktisadi sistem içerisindeki konumunun etkilerinin neler olduğu ulus devletlerarasında farklılık göstermektedir. 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Avrupa’da uygulanan ekonomi politikasına merkantilizm ya da tüccar kapitalizmi ismi verilmektedir. Merkantilizm iktisat sisteminde kendinden sonraki politikaları etkileyen ekonomide ise korumacı bir politika yürüten bir teoridir (Yasa, 2017). Merkantilizmin temsilcilerinden başta Thomas Mun olmak üzere David Hume, Jean Baptiste Colbert, John Locke gibi isimler, ekonomi ile devlet arasındaki ilişkiye odaklanmışlardır ve “*politik iktisat*” kavramı ilk kez bu isimler tarafından kullanılmıştır (Mokyr, 2003). 19. yüzyılda devletin önemi daha da artmıştır. Ekonomi üzerinde devlet etkinliklerinin işleyişi üst seviyelere taşındığı, özelliklede kamu gelir ve harcama ayarlamalarında finansal açıdan dengeler sağlandığı bilinmektedir. Yüzyılın en derin ekonomik krizlerinden biri olan 2008 kriziyle beraber devletin müdahalesiyle küreselleşme ve finansallaşma sürecinin devletle ilişkisi ve devletin bu aşamadaki sorumlulukları yeniden gündeme gelmiştir (Bedirhanoğlu, 2010: 43). Tarihsel süreç içerisinde devletin rolü hem teoride hem de pratikte değişim göstermiştir. Devletin aktif müdahalesinin dönüşüm evresi piyasada doğal bir veri olarak değil, kendine sistemini inşa etmiş hakikat olarak meydana çıkmıştır.

Solunum yolu hastalığı olarak bilinen Covid-19, Aralık 2019 tarihinde Çin’in Wuhan şehrinde ortaya çıkmış ve hızla dünyaya yayılmıştır. Türkiye’de ise ilk Covid-19 vakası ise 11 Mart 2020 tarihinde tespit edilmiştir. Dünya Sağlık Örgütü bu tarihte dünyada “*pandemi*” ilan etmiştir. Covid-19’un yol açtığı sağlık sorunları başta ekonomi olmak üzere sosyal, psikolojik ve toplumsal etkilere neden olmuş ve çok fonksiyonlu bir salgın hâline gelmiştir. Covid-19

pandemisinin ekonomik alanda yarattığı olumsuz etkiler tüm sektörlerde hissedilmiş ve ekonomik karar alma birimleri bu süreçte doğrudan etkilenmiştir. Salgına karşı tüm dünya ekonomilerinde genişletici maliye ve para politikaları uygulanmıştır. Alınan tedbirlerde başta sağlık olmak üzere ekonomi, eğitim, güvenlik gibi pek çok alanda etki yaratmıştır.

Ulusal ve uluslararası literatür incelendiğinde, devlet ve ekonomi arasındaki ilişkinin ele alındığı, devletin ekonomideki rolünü değerlendiren çalışmalar görülmekle birlikte (Schmidt, 1996; Bulut, 2003; Boyer, 2005; Büyüklü, 2011; Tanzi, 2011; Mazzucato, 2013; Şimşek, 2017; Rubio, 2020, Van Apeldoorn, ve De Graaff, 2022), Covid-19 pandemisi döneminde devlet ve ekonomi arasındaki ilişkinin sektörler üzerindeki etkisini inceleyen çalışmaya rastlanmaması bu çalışmanın özgün değerini oluşturmaktadır.

Bu çalışmada Covid-19 salgınının dünya ve Türkiye’deki ekonomik etkilerinin neler olduğuna yer verilerek Türkiye’de devletin bu dönemdeki rolünün değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Makroekonomik göstergeler (işsizlik, ithalat, ihracat, istihdam ve enflasyon) alanında gelişmiş ülkelerin ekonomilerinde Uluslararası Para Fonu ve Türkiye İstatistik Kurumu verileri kullanılarak salgın öncesi ve sonrası devlet-piyasa arasındaki ilişkisi “*devlet*” unsuru baz alınarak değerlendirmeler yapılmıştır.

Çalışma literatür tarama yöntemine dayalı olarak üç kısım hâlinde yazılmıştır. Literatür tarama yönteminin tercih edilmesinin nedeni ise bu yöntemin Covid-19 konusuna ilişkin kapsamlı bilginin toplanmasını mümkün kılmakla birlikte konunun kendi bağlamı içinde geniş bir biçimde değerlendirilmesine olanak sağlamasıdır.

Çalışmanın birinci bölümünde, devlet ve piyasa ilişkisi vurgulanmıştır. Aynı zamanda devletin kavramsal açıklanmasıyla beraber ekonomide devletin müdahalesine değinilmiştir.

İkinci bölümünde, küreselleşen dünyada Covid-19 pandemisinin devlet ve ekonomi arasında derin bir analiz yapılmıştır. Küresel salgında devletlerin ekonomi, sosyal ve sağlık alanları üzerinden yapmış oldukları mali önlemler ve teşvik paketleri üzerine durulmuştur.

Üçüncü bölümde ise Türkiye’de pandeminin etkileri ve devletle piyasa ilişkisi açısından ele alınmıştır. Türkiye’nin ekonomik krizden dolayı aldığı önlemler ve tedbirler vurgulanmış ve sektörel bazda değerlendirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

DEVLET-PİYASA İLİŞKİSİ

Devletin ekonomideki rolü ve devlet-piyasa ilişkisi tarih boyunca her zaman gündemde olan bir konu olmuştur. Bu bölümde de devlet ve piyasa arasındaki ilişki açıklanmıştır. Devletin temsil ve müdahale bakımından iktisadi sistemle ilişkisini açıklamak için oluşturulmuş çeşitli iktisadi düşünce kuramları vardır. Bu kuramlar devlet müdahalesiyle beraber doğrudan piyasa mekanizmasına değinerek iktisadi hayattaki rolü değerlendirilmiştir.

1.DEVLET KAVRAMI

Siyasi, felsefi, ekonomik vb. boyutları olan devlet kavramına ilişkin çeşitli tanımların yapılması mümkündür. Başgil'e göre devlet kavramı Batı dillerinde karşılığı olan Latince *status*¹ kavramına dayanmaktadır (Başgil, 1946: 982). Mumcu, devleti “*inkâr edilmesi olanaksız en önemli toplumsal örgüt*” olarak görmektedir. Devlet, “*insanların bir araya gelerek toplumsal hareket kabiliyetinin bir sonucu olarak ortaya çıkan örgütlenme çeşitlerinden bir tanesidir.*” (Mumcu, 2015: 8). İlk devletlerin varoluşundan itibaren ekonomi için “devlet” son derece önemli olup, bu durum farklı dönemlerde savaflara, krizlere ve çekişmelere neden olmuştur.

Devlet ve ekonomi arasındaki ilişki günümüzde olduğu gibi kurumsallaşmış anlamda ele alınmasa da Antik çağlarda, devletin ekonomik rolünün öneminden bahsedilmektedir. Topluluk hâlinde yaşamının gereği devletli yaşamaktan daha eski olsa da devlet kavramının tarihi çok eskilere dayanmaktadır (Taş ve Günay, 2015):

“Antik çağlarda devlet ve ekonomi arasında ilişki, tam anlamıyla toplumsal yapının bir yansımasıdır. Bu bağlamda tarım toplumlarında, tarımsal üretim organizasyonunda daha organize bir siyasi örgütlenme ihtiyacı, ekonomik açıdan otoriter ve müdahaleci bir devleti gerekli kılmıştır. Ancak geçimini ticaretle sağlayan toplumlarda devletin daha liberal bir ekonomik özellik kazandığı görülmektedir. Eski çağların ülkeleri, fetihçi devletlerdir. Hâkim toplumlarda, askeri başarının arttığı dönemler devletin gelirlerinin fetih yoluyla artırmasıyla devlet, daha

¹Latince status, “hâl”, “durum”, “vaziyet” demektir.

Türk Hukuk Kurumu, Türk Hukuk Lügati, Ankara, Türk Hukuk Kurumu Yayınları, 1944, (Tıpkı Üçüncü Baskı: Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1991) s.576. Aynı şekilde bkz.: Felix Gaffiot, Dictionnaire Latin-français, Paris, Hachette, 1934, s.1475.

liberal bir duruş benimsemiştir. Ancak askeri başarının azalmasıyla devletin ekonomik olaylara daha yakın durduğu müdahaleci ve otoriter bir duruş benimsediği görülmüştür. Devlete ekonomi ilişkisi hakkında, toplumdan topluma doğan farklılaşma, toplumsal kültürden daha çok ekonomik faaliyetin niteliğiyle ve üretim koşullarıyla ilgili olduğu ve üretim koşullarının kendi özgün geleneğini yarattığı anlaşılmaktadır”

Devlet, birlikte yaşamdan kaynaklanan toplumsal ilişkiler temelinde ortaya çıkar ve kavramsal bir şekilde tek tanımı olamayan çeşitli tanımlara sahip olan bir yapıdadır. Devletlerin doğuşundan günümüze kadar devletin ekonomik olgusundan ve devletin işleyişinde değişiklikler olmuştur. Ekonomide devletin değişen rolü Tablo 1’de ortaya koyulmuştur.

Tablo 1: Ekonomide Devletin Değişen Rolü

İktisadi Ekollerde Devlet Anlayışı	Krizle birlikte klasik okulun jandarma devleti anlayışı yerini Keynesyen okulun müdahaleci refah devleti anlayışına bırakmıştır.
Merkantilizm ve Korumacı Devlet	Batı Avrupa ülkelerinde Orta Çağ’ın sonu ile Sanayi Devrimi arasındaki dönem, feodalizmin çöküşü ve güçlü merkezi devletlerin ortaya çıkışı ile karakterize edilmiştir. Merkantilist sistemin devlet anlayışını, korumacı devlet oluşturmaktadır.
Fizyokrasi ve Doğal Düzen	Merkantilizm ardından Fizyokrasi ortaya çıkmıştır. Devletin ekonomik hayata hiçbir şekilde müdahale etmemesi gerekiyor. Devletin faaliyetinin tamamen düzenin, inancın ve adaletin varlığıyla sınırlı olması anlaşılır bir durumdur.
Klasik İktisadi Ekol ve Jandarma Devlet	Devletin ekonomiye müdahalesi kaynak dağılımını olumsuz etkileyerek ekonominin verimliliğini engellemektedir. Klasiklerin gözünde devlet gerekli bir araçtır. Serveti harcıyor, cezalar veriyor ama yaratıcı faaliyetlerde bulunmuyor. Rekabeti sağlayacak ve rekabetin önündeki olası tüm engelleri ortadan kaldıracak düzenlemeler yapmak devletin sorumluluğundadır.
Keynes ve Müdahaleci Sosyal Refah Devleti	Müdahaleci refah devleti yaklaşımının teorik gelişimine en büyük katkıyı Keynes yapmıştır. Devletin ekonomik ve sosyal alanda tam bir tarafsızlığa sahip olamayacağı anlaşılmaktadır. Jandarma devleti anlayışının yerini müdahaleci refah anlayışı almıştır.
Neo-liberal Yaklaşımlar	Devletin rolünün yeniden tanımlanmasını, kamu sektörünün küçültülmesini ve hizmetlerin iyileştirilmesini desteklemektedir.
Arz Yanlı İktisat ve Minimal Devlet	Devletin ekonomik yaşamda aktif bir unsur olarak yer almaktan olabildiğince vazgeçmesi piyasa ekonomisinin gelişmesinde ekonomik davranışların rasyonelleşmesini sağlamaktadır.

Tablo 1: Ekonomide Devletin Değişen Rolü (devamı)

Monetarizm Para Arzının Kontrolüyle Devletin Sınırlandırılması	Monetarist yaklaşım, birey, özgürlük ve serbest piyasa kavramları üzerine dayanmaktadır. Devletin varoluş amacı bireylerin doğal hak ve özgürlüklerini sağlamaktır ve devletin bireylerin hak ve özgürlüklerini sınırlamaması gerekmektedir.
Rasyonel Beklentiler Ekolü ve Devletin İktisat Politikalarının Etkinsizliği	Devlet ekonomik durumu iyileştirmek veya kötüleştirmek için elinden bir şey gelmeyecektir. Kısa vadede dahi devletin vergi, harcama ve para arzı gibi yollarla milli gelir ve istihdam düzeyini değiştirme gücü yoktur.
Avusturya İktisat Ekolü ve Devlet Merkezi Refahtan Piyasa Merkezli Refaha Geçiş	Devlet ekonomiye müdahale etmemelidir. Devlet müdahalesi hem verimsizdir hem meşru değildir hem de irrasyoneldir. Devlet müdahaleleri ekonomik istikrarı bozar, ekonomiye zarar verir ve genellikle sosyalizme geçişte ılımlı adımlar olarak kabul edilmektedir. Devletin insanın yarattığı doğal dengeye ve onun tercihlerine müdahale etme hakkı yoktur.
Anayasal İktisat ve Devletin İktisadi Yetkilerinin Anayasayla Sınırlandırılması	Devletin ekonomideki ağırlığının artmasının doğal bir sonucu olarak politikacı ve bürokratların güç ve yetkileri hızla artmış, baskı ve çıkar grupları büyüyen devletten bir hisse kapmak için lobicilik ve rant kollama faaliyetleri artırmıştır.

Kaynak: Öztürk'ten (2006) yararlanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Devletler bir şekilde oluşmuş ve ardından teoriler ortaya atılmıştır. Devlet ise bu teorilere göre uygun bir şekilde yapılanmıştır (Çağla, 2010: 249). Teoride devlet köken olarak ekonomik olaylardan siyasi ve sosyal olaylara etken olması sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu teorinin önde gelen savunucularından Marx Weber, egemen sınıfın sömürülen sınıf üzerinde ortaya koyduğu baskının teşkilatlanması sonucunda devletin ortaya çıktığını ifade etmiştir (Öztürk, 2020: 34). Devletlerin ekonomideki yeri toplumlara ve dönemlere göre değişiklik göstermektedir. Modern devletler için ekonomide devletin varlığı en önemli etkenlerden biri olmuştur. İktisadi düşüncede, iktisat kavramına dair kuralların temel hedefi toplumun ve bireylerin ekonomik çıkarlarının korunması amacıyla genel ve ekonomik kamu düzenini sağlanmasında devleti temel olarak görmüşlerdir. Ünlü İslam âlimi Maverdi, “*Devlet Yönetimi*” adlı eserinde; devletin temel görevlerini şu şekilde ayırmıştır: “*bayındırlık ve iskân, asayiş ve güvenlik, askeri ve mali*” yapılanmalardan memnun olduğunu ifade ederken aynı zamanda devlete dayatılan, iktisadi sorumluluğa dikkat çekmiştir (Maverdi, 2003: 25). İktisadi sistemde devletin rolü hem bilimsel olarak hem de ekonomik olarak tartışılmıştır. Tarih boyunca devletin varlığının gelişimine bakıldığında iktisadi düşünce alanının farklı evrelerinden etkilendiği saptanmıştır. David Hume, John Locke, Jean B. Colbert, Adam Smith, John Stuart Mill, David Ricardo gibi birçok düşünür

devlet kavramı ile ilgili geliştirmiş oldukları teorilerle farklı iktisadi düşüncelerin savunucuları olmuşlardır.

1.1 Devlet Müdahalesi

Devletin ekonomiye müdahalesi doğrudan ya da dolaylı yollardan olmaktadır. Müdahalecilik kavramı ekonomide; piyasa başarısızlıklarını onarmak ve toplumun genel huzurunu iyileştirmek için piyasa sürecine devlet müdahalesini destekleyen bir ekonomi politikası olarak tanımlanabilir. Ekonomik kamu politikası kavramı aynı zamanda sınırları önceden belirlenmiş mücadeleleri de içermektedir.

Devletler bu tedbirleri doğrudan yönetim mekanizmasının bazı bölümleri ve “*bağımsız idari otoriteler*” aracılığıyla uygulamayı tercih etmektedir. Ülkelerin yanlış müdahaleleri ya da düzensiz ekonomi politikaları nedeniyle ekonomik kriz dönemleri yaşadıkları görülmüştür (Orer, 2015: 364). Kriz kavramı, müdahale gerektiren planlanmamış bir durumda oluşan olay veya olaylar dizisidir. Ekonomik anlamda ise kriz, ülkenin finansmanını sarsacak derecede dalgalanmalara sebep veren literatürde çöküntü, buhran, bunalım, durgunluk gibi pek çok anlamı olan bir durumdur. Küreselleşmenin hızla arttığı dünyada haberleşme, teknoloji ve ulaşımın hızla artması ekonomik krize girme riskini yükseltmektedir. Devletin bu tür krizler karşısında istikrarlı şekilde yol alması oldukça önemlidir (Darıcan, 2013: 40).

Finansal piyasanın sağlıklı ve güvenli işleyişı için ülkenin etkin bir kontrol ve yatırım mekanizmasına ihtiyacı vardır ve bu mekanizma mevcut ekonomilerin istikrarlı gelişiminin sağlanmasında çok önemli bir rol oynamaktadır. Devlet mekanizması ekonomiye müdahale ederken genelgelerle, teşviklerle, düzenlemeler ve yönetmeliklerle yön verir. Devletin ekonomiye müdahalede kullandığı diğer araç regülasyonlardır. Devletin ekonomiye müdahalesini tanımlayan regülasyonda amaç, devlet ekonomisine müdahalenin nedenlerini, müdahale şekillerinin ve son olarak devlet ekonomisine müdahalenin hukuki kontrolünü ortaya çıkarmaktır. Düzenlemelerin varlığı devletin varlığından beri bilinmesine rağmen ekonomik düzenlemeye ilişkin bilimsel tartışmalar 19. yüzyılda başlamıştır. 1970’li yıllarda ekonomi literatüründe yoğun bir şekilde tartışılmıştır (Orer, 2015: 369).

Hızla artan nüfus, tüm iş gücünün istihdamını, sağlık ve eğitim hizmetlerinin gelişmesini ve yaygınlaşmasını, kişi başına düşen refahın artmasını ve gelir dağılımının iyileşmesini etkileyen ulusal bir faktördür. Devletlerin ekonomik müdahaleleri, yöntem tercihleri ülkeden ülkeye değişiklik göstermektedir. Sanayileşmiş ve gelişmekte olan ülkelerde devletin ekonomik müdahalesi birbirinden ayrılmıştır. Sanayileşmiş ülkelerde, devlet rekabet ortamı sağlamıştır. Devlet, rekabet ortamının kötüye kullanılmasından kaynaklanabilecek ekonomik ve sosyal sorunlarının önüne geçmek için piyasaya müdahale etmektedir. Ancak gelişmekte olan ülkelerdeki devlet müdahalesinin başka bir açıklaması daha vardır. Gelişmekte olan ülkelerdeki müdahale nedenleri kamu düzenini, ekonomik kalkınmayı ve tüketicinin korunmasını sağlamaktadır (Alkin, 2004: 1-3).

Ekonomik kamu düzeninin sağlanması devletin kamu düzenini koruma yükümlülüğünün bir parçası hâline gelmiş ve ekonomik yapı devlet düzeninin temellerinden biri olarak görülmüştür. Toplumun sosyal, politik ve doğal özelliklerinden ayrı olarak da değerlendirmemektedir (Orer, 2015: 376). Gelişmekte olan ülkelerin farklı beklentileri vardır. Kısa sürede kişi başına düşen geliri artırmak, hızla artan nüfusun yarattığı iş gücüne iş olanağı sağlamak, sanayileşmeyi hızlandırmak ve ihracatı teşvik etmek temel amaçlarıdır. Bu nedenle ekonomiye devlet müdahalesi gelişmekte olan ülkeler için önem arz etmektedir. Finansal piyasaların kaygan yüzeyi ve küreselleşmenin etkisiyle herhangi bir coğrafyada yaşanan ekonomik kriz ve çalkantıların birçok ülke ekonomisine olumlu etkisi göz önüne alındığında, gelişmiş ülkeler mevcut ekonomik gelişmişlik seviyelerini korumaya çalışmaktadır. Sosyal adaletin sağlanması için devletin ekonomik ve sosyal hayata sistematik olarak müdahale etmesi, gelir ve servet dağılımını adil hâl getirmesi gerekmektedir. Sosyal devlet kavramı, hukukun üstünlüğü kavramından farklı olarak devlete pozitif yükümlülükler kazandırmıştır. Hukukun üstünlüğü kavramı olarak yasa karşısında eşitlik, sosyal devletle beraber ekonomik ve sosyal içerik kazanarak fırsat eşitliği hâline gelmiştir (Çağan, 1980: 144).

Devlet, belli yaptırımlar uygulayan belediye teşkilatları ve belirli sektörleri kontrol eden bağımsız idari kurumlar aracılığıyla ekonomik düzeni sağlamaya çalışmıştır. Devletin ekonomik alanı düzenleme ihtiyacının, ekonomi hukukuna uygunluk kavramını doğurduğunu göstermektedir. Kolluk faaliyetleri, idarenin kamu düzenini sağlamak ve korumak amacıyla

gerçekleştirdiği faaliyetleri ifade etmektedir. Düzenlemeler yoluyla devlet müdahalesi yasama ve yürütme organları aracılığıyla gerçekleşmektedir. Ayrıca bazı devletler piyasanın gidişatını gelecek yıllar için ekonomik planlar oluşturma yolunu seçmektedir. Ekonomideki verimliliğin artması için devlet yardım yoluyla da müdahale etmeyi tercih yolları arasına koymaktadır. Denetim ve gözetim yoluyla da piyasaları takip ederek, denetleyerek önüne çıkacak riskleri bertaraf etmek suretiyle ekonomik düzenin bozulmasının önüne geçmektedir (Orer, 2015: 382-385). Devletin ekonomiye müdahale etmesini veya yukarıdan yönlendirmesini kolaylaştırabilecek birbirine sıkıca bağlı iki politika vardır, bunlar; Maliye ve Para Politikasıdır. İlk petrol krizine kadar, durgunluk ve işsizlik dönemlerinde talebi uyararak yeniden canlanmayı sağlayan, enflasyon dönemlerinde ise talebi kısıarak bir yandan fiyat yükselişini önleyen bu politikalar, petrol bunalımı ve bunalım sırasındaki yapılan hatalardan dolayı, yeni sorunlara yeni çözümler oluşturmakta zaman zaman umutsuzluk yaşamışlardır. Yanlış teşhis ve acelecilik nedeniyle bu uygulamalar çözümden ziyade sorun yaratacak şekilde hayata geçirilmiştir. Devlet bazı piyasalara hâlen daha müdahale etmektedir. Rekabet koşullarını bozan tekellerin parçalanması, yolsuzlukla mücadele, toplumun zayıf kesimlerinin korunması gibi piyasa mekanizmaları nedeniyle sosyal ve politik olarak değişebilecek belirli alanlarda müdahale etmektedir (Alkin, 2004: 4-6). Piyasa belirli güç mekanizmasının etkisi ve gereksinimi olarak görülmektedir. Perry Anderson, piyasaların “merkezi toparlayıcı güç” tarafından düzenlenmesinin gerektiğini savunmuş ve şöyle ifade etmiştir (Anderson’dan Aktaran: Arslan, 2011: 163-164):

“Piyasa mantığı kendi hâline bırakılırsa doğru olmaktan ziyade kümülatif olma eğilimindedir. Dinamikleri, mevcut veya yeni satın alınan birimlerin bireysel iş birimleri tarafından hesaplanan göreceli avantajları ve dezavantajlarıdır... Göreceli avantajlar, bağımsız olarak, kendi hızlarında işlemeye devam etti. Dezavantajları ortadan kaldırmak farklı bir sosyal mantık gerektirir. Bunun gerçekleşebilmesi için piyasanın hareketlerini düzenleyen ve kendiliğinden oluşan moleküler hareketlere karşı çıkan merkezi toparlayıcı gücün var olması gerekir”

Bu kriz, 1929 yılında “asrın felaketi” olarak adlandırılan 1929 ekonomik krizdir. Yaşanan buhranda piyasanın her şeyi halledemeyeceğini ve kendi hâlinde bırakıldığı durumda olumsuz sonuçlara neden olacağını gösteren bir kırılma durumudur. Piyasa ekonomisinin, ekonomik yaşamın düzenleyicisi olarak işleyişi, 1929 ekonomik kriziyle kesintiye uğramıştır.

Piyasa ekonomisinde yaşanan ekonomik krize ve eksikliklere çözüm getirmekte yetersiz kalan gelişme, piyasa ekonomisi gibi devletin ekonomik hayata müdahalesinin de başarısız olduğunu göstermiştir. Devletin ekonomik müdahalesinde ortaya çıkan çeşitli faktörler, kaynakların ulusal tahsisini yetersiz hâle getirmiştir. Yaşanan işlev yetersizliğinden dolayı devletin müdahalesinin sorgulanmaya başlanmasına yol açmış ve iktisadi örgütlenmede tercih edilen devlet müdahalesi bir araç olarak görülmeye başlanmıştır. Birçok iktisatçı, 1929 ekonomik krizine çözüm bulmak için piyasa ekonomisinin yeterli olmadığı ve kaynak tahsis edemediği sonucuna vararak, devletin ekonomik hayata müdahale etmesi gerektiğini tespit etmiştir. Devletin ekonomiye birçok müdahale alanı vardır. Güvenliği, adaleti ve piyasa ekonomisinin işleyişini teşvik eden kamu altyapı yatırımlarının oluşturulması, başta Adam Smith olmak üzere birçok klasik iktisatçının ortak noktalarından biridir (Akça, 2011: 179-185).

Klasik ekonomik düşüncede devlet, girişimciliği teşvik etmeli, özel mülkiyeti sağlamalı, kamu hizmetlerini sağlamalı ve sistemin koruyucusu olarak hareket etmelidir. Aynı zamanda devletin ekonomik faaliyette bulunmaması veya ekonomiye müdahale etmemesi gerekir. Bu görüşe göre, ekonomiye devlet müdahalesi her türlü düzenleyici “görünmez el” işlevini ihlal etmektedir (Tayyar ve Çetin, 2013: 116). Liberal doktrinin tarihsel süreçte yaşadığı kesintiler, devlet müdahalesinin liberal doktrinin de karakterize ettiği bir olgu hâline gelmiştir. Küreselleşmeyle beraber devlet artık ekonomik faktörlere yol gösteren tek aktör olmaktan çıkmış ve yeni bir müdahale konsepti geliştirilmiştir (Yasa, 2017: 295).

1.2 İktisadi Düşüncede Devlet

Devletin iktisadi hayat içerisindeki etkisi ve rolü iktisadi açıdan en eski tartışma konularından birisini kapsamaktadır. Özerk yani özel mülkiyet üzerine kurulu ekonomi ve devlet savunucuları neoliberraller tarafından savunulmaktadır. Başka açıdan özel mülkiyet piyasaya bağımlı ekonominin çözümü değil, devleti ön plana almak zorunda olduğu sorun olarak geleneksel yapıdaki sosyalistler içinde yer aldığı görülmektedir. 18. yüzyıldan itibaren devlet ve piyasa arasındaki sınırları belirlemek adına devlet kavramı ön plana alınmıştır. Sistemde kamu çıkarları, gelişim yönünden etkisini sürdürmüştür. Bu düşüncenin özeti

görünmez el² teorisidir. Bireylerin refahı üzerine kurulu olan bu teori devletin görevlerinin sınırlarını belirlemiştir (Erol, 1992: 147).

Klasik düşüncede devletin görevleri; piyasada üretilmeyen, pazarlanamayan veya değeri belirlenemeyen, tamamen kamusal mal ve hizmetlerin sağlanmasıyla sınırlı olmalıdır. Başka bir deyişle piyasada üretilen ve devletin üretilmediği mal ve hizmetlerinin sağlanmasından devlet sorumludur. Klasik iktisat düşüncesinin veya jandarma devleti yaklaşımıyla neoklasik iktisat düşüncesinin refahı artırmaya yönelik sınırlı müdahaleci devlet yaklaşımı ve piyasa ekonomisinin başarısızlıkları, 1929 Dünya Ekonomik Buhranıyla beraber yerini Keynesyen refah devleti yaklaşımına bırakmıştır (Tayyar ve Çetin, 2013: 115). Devletin piyasa içindeki işleyişine müdahale etmesinin gerekliliği özellikle 1929 ekonomik buhranda ortaya çıkmıştır. Kurumsal olarak ise müdahaleci devlet anlayışının en önemli etkeni John Maynard Keynes tarafından sağlanmıştır. Keynes o dönemde ekonomide; işsizlik, enflasyon ve durgunluk gibi temel iktisadi sorunlar için bazı politikalar tavsiye etmiştir. 1929 ekonomik kriz döneminde Keynes'in devletin ekonomiye müdahale etme fikri ön plana çıkmıştır. Buhran yaşanınca klasik ekonomide “görünmez el” yetersiz kalmıştır. Keynesyen ekonomi modelinde geçişler gerçekleşmiş ve bu yeni ekonomik model devletler için bir kurtuluş reçetesi olarak görülmüştür. Keynesyen iktisat anlayışı Batı ülkelerinde çıkan refah devlet anlayışını geliştirdiği ve yaygınlaştırdığı saptanmıştır. Devlet, vatandaşlara özgü özellikle çalışanlar, çiftçiler, esnaf haklarını koruma, ayrıca korunmaya muhtaç (çocuk, kadın, engelli, yaşlı) kişiler için yasalar düzenleyerek sosyal dengeyi sağlayan bir araçtır. Müdahaleci devlet anlayışı 1970'lere doğru anlamını terk ederek politikaların kabul görmesini beraberinde getirmiştir. Ancak devletlerin ekonomiden tamamen çekilmeleri mümkün olmamıştır. Dünya üzerinde mal ve hizmetlerindeki çeşitlilik, hızlı sermaye geçişleri fazlaştırdıkça, serbestleşen ortamda devletler makroekonomik ve mali politika için yatırım ortamı sağlamıştır. Ayrıca devlet vatandaşların temel gereksinimlerini karşılamak için kolları sıvamıştır (Öztürk, 2020: 35-37).

Avrupa'da 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar yürütülen ekonomi politikasına merkantilizm ya da ticari kapitalizm adı verilmiştir. Ticari kapitalist sınıfın ideolojisine dayanan bir ekonomik

² Görünmez el, serbest piyasa ekonomisi ile toplumsal ve bireysel çıkarların örtüştüğü yerden başlayarak devletlerin ekonomiye müdahale etmesinin gerekli olmadığını ifade eden ekonomik soyut bir kavramdır.

sistem olan merkantilizm, yaklaşık üç asır boyunca uygulanan ekonomik politikaları etkilemiştir (Verburg, 2012: 523). Merkantilizm, güçlü bir ulus devlet ve kamu yönetim anlayışına dayanmaktadır. Bu prensibe göre tasarlanan politikalar, devletin ve ekonominin ortak büyümesini sağlamış ve beraberinde devlete önemli sorumluluklar da yüklemiştir. Merkantilistlere göre ekonomide koruyucu bir faktörün olması gerekmektedir. Yönetimin ekonomide satışları desteklemesi ve alımları sınırlandırılmalıdır. Ayrıca merkantilizm sanayileşme ve fabrika üretimine karşı korumacılığı savunur yani yerli üretim devlet tarafından korunmaktadır (Savaş, 2020: 138). Merkantilizm, sanayileşmenin ve fabrika üretim sürecinin ana temsilcilerinden biridir. Ticaret döneminde iş dünyasının amacı sermaye birikimini artırmaktır. Devlete yüklenen en önemli unsur sermaye birikim sürecini desteklemek olmuştur. Sonuç olarak müdahale sisteminin temel unsurlarından biri hâline dönüşmüştür (Ölmezoğulları, 2003: 46).

Neoklasikler, 1870-1920 yıllarında klasik değer teorisinde köklü değişiklikler yaparak doğal ücret anlayışından liberal bir ideolojiyi sürdürecek marjinal verimlilik anlayışına geçen iktisatçılardır (Kazgan, 2006: 106). Sosyal sektördeki değişim ve sorunların yanı sıra 1870 ekonomik krizi, devletin ekonomideki rolünü sınırlamayı amaçlayan “*birakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler*” söylemini ve neoklasikçileri doğurmuştur. Devlet ve piyasa ilişkisinden şüphe etmeye başlayan John Maynard Keynes, 1929’daki ekonomik bunalımın sonuçları nedeniyle klasik liberalizmi eleştirmiştir (Keynes, 2009; Tayyar ve Çetin, 2013: 111). 1929 ekonomik buhranın etkileri İngiltere’de işsizlik başta olmak üzere bununla beraberinde olumsuz düşünceleri de beraberinde getirmiştir. Keynes, yaşanan ekonomik bunalımdan kaynaklı işsizlik sorununu ve durgunluğu çözmek adına piyasanın görünmez eli yerine devletin görünmez elini tanımlamıştır. 20. yüzyılın başlarında Keynes, yaşanan sıkıntılardan kaynaklı liberalizm üzerine durmuş, 1926 yılında “*The End of Laissez-Faire*” adında eserini yayınlamıştır. Bu kaynak, liberalizm düşüncesinin yıprandığını ve değişimin açıkça görüldüğünü vurgulamıştır. Ülkenin durgunluk, enflasyon ve işsizlik gibi temel ekonomik sorunlara karşı uygulayabileceği politikalara ilişkin önerilerde bulunmuştur (Yasa, 2017: 282).

Ekonomiye devlet müdahalesini savunan Keynesyen ekonomik düşünce, 1970'lerin sonuna kadar birçok ülkede uygulanmıştır.³ Keynes ile beraber devlet müdahalesinin önemli ölçüde genişletilmiştir. Klasik ekolün öne sürdüğü devletin ekonomiye müdahale etmediği düşüncesi ise anlamını yitirmiştir. Devlet, fiyat istikrarının sağlanması, kaynakların güvence altına alınması, işsizliğin azaltılması, ekonomik büyümenin sağlanması gibi birçok alanda müdahale araçlarını kullanmaya başlamıştır (Yasa, 2017: 283-284). Keynesyenler, devlet için kamu iktisadi teşebbüslerini oluşturarak ekonominin amaçlarını gerçekleştirmeye çalışmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan refah devlet anlayışı güç ve hâkimiyet ürünüdür. Devlet bu dönemde piyasaya Keynesyen politikalar ile girişim yaparak müdahalede bulunmuştur. Aynı zamanda toplumun temel haklarını korumak ve genel hizmetlerini karşılamının dışında da uyumlu bir yaşamsal alan sağlamayı kendisine görev edinmiştir. Yeni ekonomik ideolojiler ve devlet müdahaleciliği devletin içinde bulunduğu mali krizden çıkarmayı hedef almışlardır. Neoliberal politikalar hem idari hem de iktisadi yönden önemli dönüşümü temsil etmektedir (Aksoy, 1998: 3-5).

Kurumcu Okul, Amerikalı iktisatçıları önemli iktisat teorilerine yapmış olduğu katkılardan birisidir. Geleneksel iktisat teorisine tepki olarak doğan kurumsal iktisat kavramı, geleneksel teoriye göre birkaç noktada farklılıkları vardır. Kurumsalcılar ekonomik faaliyet kavramını yetersiz görmüşler ve ekonomik olayları diğer disiplinlerin yardımıyla açıklamışlardır. Kurumsal iktisat analizine göre devlet, ekonomik sistemdeki en önemli kurumlardan biridir (Yasa, 2017: 292). Kurumsal iktisat, insanların gözlemlenemeyen olaylar ve belirsizlik karşısında zihinsel kapasitelerinin sınırlı olduğunu ve bu sebeple olayların ilerleyişi hakkında tam bilgi alamadıklarını savunmuşlardır. Kurumsal iktisat okulunun, neoklasik iktisadın yetersiz olduğu yerlerde devreye girdiği söylenebilir (Kama, 2011: 185). Kurumsalcılar, neoklasik iktisadın ortaya koyduğu kuramların, devletin iktisadi rolünün ihmal edilmesine neden olduğu ifade edilmiştir (Samuels, 2003: 13). Kurumsal iktisatçılara göre politika ve ekonominin ortak bir bağı vardır. Onlara göre ekonomideki düzeni sağlayacak en

³ Her ne kadar neoliberal iktisat politikalarının hakimiyet kazanması sonrasında Keynesyen iktisat anlayışı geri plana itilmiş görünse de son dönemde yaşanan tüm kriz dönemlerinde (2008 krizi, Covid-19 Pandemisi gibi), Keynesyen anlayış, devletin ekonomiye geri çağırılması ve piyasanın tek başına işlememesi konular sıkça gündeme gelmektedir.

önemli etken devlet müdahaleciliğidir (Demir, 1996: 67). Müdahalecilik anlayışında kırılma noktası ise 1973 yılındaki petrol kriziyle kendisini göstermiştir. Keynesyen politikalar ağır bir şekilde eleştirilmiş ve zamanla yerini neoliberal ideolojiye bırakmıştır. Piyasadaki düzensizlik ve aksaklıkların telafisi için önerilen “*müdahaleci devlet*” yaklaşımı yerine, piyasada kuralların kurulması ve uygulanmasıyla sorunlara çözüm arayan “*hakem devlet*” yaklaşımı geliştirilmiştir. Küreselleşme süreci özellikle 1980’lerde itibaren bu algıyı güçlendirmiştir. Devlet müdahalesine ilişkin olumsuz deneyimler ifade edilmiştir (Şenses, 2004: 3-7).

Liberalizm, piyasa ve devlet arasında sınırları belirleyen bir iktisadi düşünce sistemidir. Düşüncenin temeli iktisadi çıkarların ön plana çıkarılmasıdır. Bu düşünce için öne sürülen terim Adam Smith’in “*görünmez el*” teorisidir (Smith, 2002). Toplum üyelerinin refahını temel alan bu teori, devletin görevlerinin sınırlarını çizmiştir. Serbest piyasa ekonomisinde bireyler ve toplumsal çıkarların tek potada uzlaştırılabileceğini, bu açıdan devletin ekonomiye müdahalesine gerek olmadığını vurgulayan soyut bir kavramdır. David Ricardo (2008) tarafından ifade edilen “*karşılaştırmalı üstünlük teorisi*” liberalizme önemli katkı sağlamıştır. Mill (2004), “*devlet müdahalesinin toplumsal refahın azaltıcı sonuçlarına dikkat çekmiş, istemli devlet ve zorunlu devlet görevlerinin birbirinden ayırmıştır.*” Mill’e göre devletin hukuki görevleri de devletin zorunlu görevleri arasında yer almakta ve bu görevlerin kaçınılmaz olduğunu vurgulamaktadır. Mill, aynı zamanda “*sivilleştirme*” fonksiyonu üzerine durmuştur. Devletin en önemli sorumluluklarından biri olan bu kavrama göre toplumun tüm kültür kurumları devlet ekonomisine müdahale alanı oluşturmaktadır. Klasik iktisatçılar temelde devlet müdahalesine karşı çıkmışlar, devletin müdahale edeceği alana sınırlar koymuşlardır. Devlet için yönelttikleri “*jandarma devlet*” görevi oluşturulmuştur. Bu düşünceye göre devlet; adalet, savunma, güvenlik gibi temel zaruri ihtiyaçlarını karşılar ancak piyasanın işleyişine müdahalede etmemektedir (Yasa, 2017: 284-286).

Tarihsel süreç içerisinde devlet, ekonomik büyüme ve kalkınmada önemli görevler üstlenen bir kurumdur. Devletin varlığı, ekonomik hayattaki görevleri her dönemde ve yerde hâkim olmuş bir iktisadi araç olmuştur. Devlet, kalkınma ve büyüme aşamasında evrimleşme sürecine tabi olmuştur. Devletin iktisadi hayattaki rolü 1929-1933 yıllar arasında yaşanan krizle

birlikte iktisat okullarının gündeminde de yer almıştır. Bu şekilde devletin, iktisadi düşünce alanında iktisadi politikaların belirlenmesinde ekonomik teoriler atılmıştır.

1.2.1 İktisadi Düşünce Kalkınmacı Devlet

Kalkınma kavramıyla ilgili literatürde yer alan ve burada sadece bir kısmına vurgu yapılacak farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Kalkınmacı devlet olgusunda devletin yeri ve önemi saptanmaya çalışılmıştır. Ekonomik krizlerin etkisiyle değişen devlet müdahalesi hakkındaki yaklaşımların üzerindeki anlaştıkları en önemli husus devletin, her ülkedeki kalkınma sürecinde bir şekilde olaylara müdahil olması gerektiğidir. Ekonomik kalkınma üzerine literatürde birden fazla farklı tanımlar mevcut olmakla birlikte, en genel tanımı: *“Bir ülkenin ekonomik, politik ve sosyal refahının arttığı bir süreçtir. Modern değerleri ele alarak toplum yapısında süreklilik arz edecek şekilde kendisini inşa etmesidir.”* Devlet kavramının oluşumundan günümüze kadar kalkınma kavramı farklı dönemlerde farklı biçimlerde varlığını korumuş ve içeriğini zenginleştirmiştir. Kalkınma temelde İkinci Dünya Savaşı’nın ardında *“az gelişmiş”* olarak tanımlanan toplumların gelişebilmeleri için bir kurtuluş reçetesi görevi görmüştür (Aydın, 2021:420).

Keynesyen politikaların uygulandığı 1929 buhranı ile 1973 petrol krizi arasındaki dönemi ayıracak olursak, devletin ekonomideki rolünün genellikle dar olduğu ve genel kamu hizmetleriyle (hukuk, savunma, sağlık, eğitim) sınırlı olduğu vurgulanmıştır. 1970 yılından sonra Neoliberal politikalar gereken sonucu verebilecek bir değer kazanmış ve Washington Konsensüsü⁴ ile tamamen piyasa sistemine bırakılan kalkınma süreci, Post Washington Uzlaşısı ile birtakım farklı yaklaşımlar kazanmıştır. Devletin kalkınmadaki rolüne ilişkin iki uzlaşma alınması ve politika önermeleri birbirleriyle karşıtlık oluşturmamıştır. Aksine devamlılık arz eden kalkınma sürecinde, devletin sahadaki aktif rolü doğru bir şekilde tanımlanmıştır. Devletin, kalkınma süresinde önemli bir yer kapladığı ve kalkınmaya giden süreçte devletlere uygun yöntemler sunan bu yaklaşım; kavramsal kapasitesi güçlü olan ve toplumun farklı bölgelerinde özerk davranabilen ülkelerin, ekonomik kalkınma hedefine başarıyla ulaşabileceğini vurgulayan

⁴ Washington Konsensüsü: ABD hazinesi ve Betton Woods kuruluşları olan IMF ve Dünya Bankasının geliştirmekte olan ülkelere yapacakları yardımlara karşılık önerdikleri ortak neoliberal reçete, 1980 sonlarından itibaren Washington Konsensüs (WK) olarak isimlendirildi. Bunun için bkz. Williamson (2004), Şen (2005).

kurumsal teorilere dayanmaktadır. Gelişmekte olan ülke kavramı, savaş sonrası dönemde Doğu Asya ülkelerinde ekonomik büyümenin hızla yayılması nedeniyle ortaya çıkmıştır. Potansiyeli güçlü ve çıkar gruplarından bağımsız olan devletler için kalkınma amacına vurgu yapan bir düşünce yapısına dayanmaktadır. Kalkınmacı devletin temeli Güney Doğu Asya ülkelerinde hızlı büyümeyi hedefleyen kurumsal düzenlemeleri içermektedir (Aydın, 2021: 420-421). 1982 yılında Chalmers Johnson tarafından yayınlanan “*Uluslararası Ticaret ve Endüstri ve Japon Mucizesi: Endüstriyel Politikanın Evrimi*”, 1925-1975 kitabında Japon devletine örnek olarak kullanılmıştır. Bu kitapta Johnson, “*kalkınmacı devlet*” ve “*düzenleyici devlet*” olmak üzere devleti iki şekilde tanımlamıştır (Johnson (1982)’dan Aktaran: Gürsoy, 2018: 9-19):

“İlk sanayileşmiş ülkelerde devlet, yeni ekonomik faaliyet biçimlerine çok az müdahale etmiş, 19. yüzyılın sonlarından itibaren ise rekabetin sürekliliği, tüketicilerin korunması gibi alanlarda düzenleyici görevler üstlenmiştir. Bu ülkelerde kalkınma aşaması devletin kendisi tarafından yürütülüyordu. Devlet kalkınma hamlesi yapmıştır. Özel sektörün ekonomik faaliyetindeki bu iki farklı eğilim, yani düzenleme eğilimi ve gelişme eğilimi, şirketler ile devlet arasında iki farklı ilişkinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. ABD, düzenleme olan ülkelere ve Japonya ise kalkınma eğilimine sahip ülkelere iyi bir örnektir.”

1950-1960 yılları arası kalkınma ekonomisinin yükseliş dönemleri olmuştur. Farklı kalkınma iktisatçıları az gelişmiş ülkelerin kalkınma politikalarını belirlemek için yol gösterici kuramlar geliştirmiştir. Gelişmiş seviyeleri düşük olan ülkelerin en önemli sorunu olan sermaye birikim yetersizliği, devletin planlı müdahalelerle kalkınmasını zorun kılmıştır. Ancak bu devlet anlayışı her ülkede başarılı sonuç doğurmamıştır. Başarılı olduğuna örnek gösterilecek en tipik ülkeler Güney Doğu Asya ülkeleridir (Kirmanoğlu, 2007: 23). Kalkınmacı devletin uygulanmasının başladığı dönem Avrupa’da mutlakiyetçiliğin hüküm sürdüğü ve merkantilist dönemi içine almaktadır. Merkantilist düşünce kalkınmacı devlet uygulanmalarından farklıdır. Merkantilizm modeli büyük güçlerin olduğu döneme dayalı olmuştur. Kalkınmacı devlet modeli ise dünya ekonomisinin İngiliz hâkimiyetine bağlı olduğu dönemde ortaya çıkmıştır (Haggard, 2018: 5). İktisadi kalkınmanın birden çok farklı boyutları olmuştur. İktisadi kalkınmada birçok farklı görüş olmasıyla birlikte Amartya Sen’in konuya bakış açısı şöyledir (Sen, 2004):

“Kalkınma, insanların sahip olduğu gerçek özgürlüklerin genişletilmesi olarak görülebilir. Özgürlükler, medeni ve siyasi haklar ile sosyal ve ekonomik düzenlemeler gibi faktörlere bağlıdır. Kalkınma, özgürlüğü baltalayan temel nedenlerin ortadan kaldırılmasını gerektirir yoksunlukla birlikte yetersiz iktisadi fırsatların,

baskıcı devletlerin hoşgörüsüzlüğünün ya da aşırılıkların yanı sıra kamusal hizmetlerdeki ihtimalin ortadan kaldırılmasını gerektirir.”

Kalkınma bir süreç yöntemidir. Bu süreçte belli aşamalar oluşturularak başarılı adımlarla yürütülmesi hedef alınmıştır. Bebek sanayi kavramı ya da bebek endüstriler ülkelerin ekonomilerinde yeni başlanılacak farklı endüstriyel faaliyetler bütünüdür. Özellikle gelişmekte olan ülkelerin sanayileşme yolunda yaptıkları eylemlere bakıldığında yeni kurulacak endüstrinin ayakta kalabilmesi için korunması ihtiyacı oluşturulmuştur (Budak, 2021: 59). 19. yüzyılda Amerikan ekonomisi güçlü korumacılık koşulları altında hızla büyümüştür. Bebek endüstrisi tabirini ilk kullanan kişi 1791 yılında ABD Hazine Bakanı Alexander Hamilton olmuştur. Kısa bir süre sonra da Alman iktisatçı Friedrich List ile birlikte kabul görmüş ve uygulanma için kendisine alan bulmuştur. Erken veya geç sanayileşen ülkelerin çoğu korumacı bebek sanayi sürecinden geçmiş ve hepsi birbirlerinin tecrübelerinden yararlanmıştır. Güney Kore Japonya’dan, Almanya ABD’den, Japonya ise Almanya’dan tecrübe kazanarak sanayileşmiştir. Bu ülkeler sanayileşme evresine gelene kadar korumacı politikalara devam etmiştir (Aydın, 2021: 421).

Sanayi politikası tarihi olarak uzun bir geçmişe sahip olmasıyla birlikte günümüze kadar varlığını korumuştur. 2008 kriziyle beraber yeni sanayi politikalar daha ön planda olmuş ve kendine uygulama alanı bulmuştur. Washington ve Post-Washington anlaşmasıyla devletin ekonomiden uzak durması gerektiği ifade edilmiştir. 2008 ekonomi kriziyle gerçekleşen gelişmeler, devletin ekonomideki yerini yeniden öne çıkarmıştır. Tablo 2’de sanayi politikası ülkelere göre farklı aşamalardaki uygulanması gösterilmiştir. Tablo 2’ye bakıldığında ülkeler geleneksel imalattan dijital alandaki yenilik, teknolojik geliştirme ve iyileştirme başlıklarına odaklandıkları görülmektedir.

Tablo 2: Sanayi Politikasının Evrimi

	1970'lere kadar	1980-1990	Yeni Sanayi Politikaları	
			2000-sonrası	Son/Yeni temalar
Temel özellikler/Temalar	Sanayileşme, Yapısal dönüşüm.	İstikrar, Liberalizasyon, Bilgiye dayalı Ekonomi.	Bilgiye dayalı Ekonomi, Küresel değer Zincirlerinden yükselme.	Yeni sanayi devrimi. Yeniliğe ve dijital ekonomiye geçişe doğru itiş.
Politika hedefleri	Piyasa yaratma, çeşitlendirme.	Piyasa odaklı modernizasyon.	Uzmanlaşma ve verimlilik artırma.	Modern inovasyon ekosistemi geliştirme.
Anahtar unsurlar	İthal ikamecilik, Genç endüstrisi koruması, Sektör geliştirme, Rekabete kademeli ve seçici açılma.	Birçok ülkede minimal devlet anlayışı, Daha fazla yatay politika, Doğrudan yabancı yatırım (DYY) açılışı, Uluslararası rekabete maruz kalma.	Açık ekonomilerde amaçlanan stratejiler, İş ortamını etkinleştirme, Dijital gelişme (bilgi teknolojisi-BT) bilgi ve iletişim teknolojisi (BİT) yayılımı, Stratejik endüstrilerin korunmasıyla birlikte doğrudan yabancı yatırım teşviki.	Yenilikçi araştırma ve teknolojik gelişme, Üretimde yenilik, Öğrenme ekonomisi, Kamu-özel bilgi/teknoloji geliştirme kurumları, Yabancı teknolojinin edinilmesi (satın alma birleştirme) ya da transferi, Girişimcilik gelişimi.
Politika ortamı	Ulusal kalkınma stratejilerinin desteklenmesi.	Birçok ülkede daha az müdahaleci kalkınma stratejileri, Uluslararası taahhütler ve disiplinler.	Diğer politikalarla tamamlanan ulusal kalkınma stratejileri (teknoloji, dijital politikalar).	Çeşitli politikaların (endüstriyel, yenilik, dijital, dönüşüm, çevre) kapsayıcılığına ve koordinasyonuna daha fazla vurgu.

Kaynak: Eren ve Şimşek (2021) tarafından Dünya Ticaret Örgütü [WHO], (2020) ve Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı'ndan [UNCTAD] (2018) derlenerek hazırlanmıştır.

Kalkınmacı devletler uygun bir uluslararası bağlamda ortaya çıkmıştır. Gelişmekte olan sanayi ülkelerin ihracat odaklı büyümelerine ortam yaratmıştır. 2008 yılında patlayan ve tüm dünyayı ekonomik açıdan olumsuz etkileyen ekonomik kriz sonrasında yaşanan işsizliğin azaltılması ve ekonomik büyümeyi artırmak için sosyoekonomik problemlere çözümler aranmış, devlet müdahaleciliğine ve sanayi politikalarına ihtiyaç duyulmuştur (Eren ve Şimşek, 2021: 180-182).

1.3 Türkiye’de Devlet Müdahalesi ve Kalkınma

Cumhuriyetin kuruluşundan özellikle 1950’li yıllara dek Türkiye’nin uyguladığı ekonomi modelini genel hatlarıyla devletçilik olarak adlandırmak mümkündür. Sonraki dönemlerde, devletin ekonomideki rolü azalsa da (özellikle 1980’li yıllardan sonra ticari, finansal serbestleşme ve özelleştirmeler çerçevesinde minimal devlet anlayışın benimsenmesi gibi uygulamaların neticesi olarak) genel olarak düzenleyici işlevi ile müdahil olmuştur.

Cumhuriyet döneminde siyasal rejim, kapitalist düzeyin büyük bir ciddiyetle korumuş aynı zamanda savunulmuştur. İktisadi hayatta devletin yoğun bir şekilde müdahale etmesinin zorunluluğu anlayışı ortaya koyulmuştur. Türkiye’de liberalizm; 1923 yılında Türkiye İktisat Kongresinden ekonomik buhrana kadar olan dönem birinci dönem, Adnan Menderes liberalizmi ikinci dönem ve 1980’den sonrası liberalizmi şeklinde ayrılmıştır. 1923-1931 yıllar arasındaki dönem birinci kesimi içermektedir. 1928 tarihinde koruyucu bir dış ticaret politikası uygulanmıştır. 1930-1950 arası ise “devletçilik” dönem olarak adlandırılmıştır. 1929 yılında yaşanan ekonomik buhranın açmış olduğu sorunlar birtakım ekonomik kalkınma politikaları oluşmasını zemin hazırlamıştır. Öncelikle 1930’da iktisat programı hazırlanmış, ardından 1933-1936 arası yıllarda sanayi için birtakım programlar planlanmıştır. 1936 yılında da ikinci beş yıllık sanayileşme planı ortaya atılmış ve 1938’de yürürlüğe konulmuştur. Ancak gelecek için büyük potansiyel yaratacağı inancı veren bu plan İkinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla uygulanamamıştır (H. Şahin, 1995: 59). Bu gelişmelerin ardında 1939 yılında dokuma, çimento, kimya, maden ve şeker işletmeleri kurulmuştur. Savaş sonrası 1947 yılında politikalar uygulanamamış fakat Demokrat Parti’nin uygulayacağı ekonomik politikaya geniş ölçüde etki yaratmıştır (Kongar, 1994: 271). 1950 seçimleriyle devletin el değiştirmesi ekonomik alanda farklı teşebbüslerin oluşmasına sebep olmuştur. Piyasa ekonomisine daha çok ağırlık veren ekonomik kalkınma planları uygulanmaya çalışılmıştır. Bu dönemde devletin için ekonomi üzerindeki yerinin azaltılması ve özel kesimin olabildiğince genişletilmesi hedef alınmıştır. Dönemler arasındaki bu farklılık ekonomik kalkınma planlarını sosyal, siyasal, güvenlik gibi birçok etken adı altında etki göstermektedir.

Devletin ekonomiye müdahaleleri arasında dış ticaret rejiminin olmasıyla başlayan ve asgari ücretin saptanmasına aynı zamanda fiyat kontrollerine kadar uzanan çok geniş kapsamlı bir alana sahiptir. 1980 sonrası liberalleşmenin sonuçları ilerleyen yıllarda görülmüştür (Erkan, 2006: 125-126). Sosyal yaşam, belirli ihtiyaçların paylaşılmasına ve alışverişine yol açmıştır. Bu alanda sosyal ve topluluk ekonomisi refahın anahtarı olarak görülmesi gereken unsurlardan biridir. Devletin temel amaç ve görevleri, 1982 Anayasası'nın 5. maddesinde tanımlanmıştır:

*“Türk milletinin bağımsızlığını ve bütünlüğünü, devletin bölünmezliğini, Cumhuriyeti ve demokrasiyi korumak, refahını sağlamak. Bireylerin ve toplumun varlığı, huzuru ve mutluluğu sağlamak, kişinin temel hak ve özgürlüklerini sosyal hukuk ve adalet ilkelerine aykırı biçimde sınırlayan siyasi, ekonomik ve sosyal engelleri kaldırmaya çalışmak, toplumun gelişmesi için gerekli maddi ve manevi varlığın koşullarını hazırlamaya çalışmaktır.”*⁵

Anayasa Mahkemesi'nin özellikle 1980 yılından sonra vermiş olduğu kararlarda Anayasada devletin ekonomiye müdahale olanağı ve görevleri geniş bir şekilde kabul edildiği görülmektedir. Ekonomik müdahale, anayasal dayanağını 1982 Anayasası'nın 166'ıncı maddesinde şu şekilde bulmuştur:

*“Ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmayı, özellikle sanayi ve tarımın hızlı gelişmesini dengeli ve uyumlu bir şekilde planlamak. Devlet düzeyinde envanter ve değerlendirme yoluyla devlet kaynaklarının etkin kullanılmasının yanı sıra, bunun için gerekli organizasyonun oluşturulması da ulusal bir görev olarak görülmektedir. Planlama, ulusal kaynakların korunmasına ve üretimin artırılmasına, fiyat istikrarının ve dış ödemeler dengesinin sağlanmasına, yatırım ve istihdamın iyileştirilmesine yönelik tedbirleri içermektedir. “Yatırım planları hazırlanırken kamu yararı dikkate alınmalı ve kaynaklar verimli kullanılmalıdır.”*⁶

Yine 1982 Anayasası'nın 167. maddesinde devlete ve verilen görevlerin kapsamı geniş bir şekilde ifade edilmiştir (Tan, 1990: 168-169):

*“Ülkenin para, kredi, sermaye, mal ve hizmet piyasalarının sağlıklı ve doğru işleyişini ve gelişmesini sağlamaya yönelik tedbirlerin uygulanması; her türlü farklı şekillerde olabilen tekelleşme ve kartelleşmenin önlenmesi konusunda tanınmış bir görev ve yetkiye sahiptir. Maddede devlete verilen yetkiler bunlarla sınırlı olmayıp, dış ticareti devletin ekonomik çıkarlarına göre düzenleme, vergiler, ithalat vergileri, ihracat ve benzeri mali yükümlülükler oluşturma veya kaldırma yetkileri bulunmaktadır.”*⁷

⁵ Bunun için bkz. Anayasa Mahkemesi Kararı, Resmî Gazete Tarih-Sayı:27.03.1992-21184, s.2.

⁶ Bunun için bkz. 26.6.1986 tarih ve E. 985/9-K. 986/14 sayılı kararı RG., 17.5.1987, sayı: 19463, s.25.

⁷ Bunun için bkz. 6.10.1986 tarih ve E. 985/21 - K.986/23 sayılı karar, RG., 14.3-1987, sayı: 19400, s. 38.

1929 Dünya ekonomik buhranın yaşanması ülkelerin ekonomik politikalarında önemli değişikliklere sebep olmuştur. Birçok devlet devalüasyona başvurmuş, artan mal stokunun eritilmesi, tarifelerin yükseltilmesi ve ithalat kotalarının getirilmesi, yerli malın yabancı mallara karşı korunması yoluyla krizin etkilerinin ortadan kaldırılmasına çalışılmıştır (Zarakolu, 1982: 92). Türkiye Cumhuriyet'i kurulduktan itibaren hızlı bir kalkınma sürecine girmiştir. Bu evrede Türkiye, liberal ekonomik politikayı benimsemiştir. Fakat Türkiye, dünyanın yaşadığı bu ekonomik krizden dolayı liberal ekonomiyi yeniden incelemeye ve bazı önlemler almaya mecbur kalmıştır. Türkiye, 1929 yılı her ne kadar olumsuzluklarla dolu olsa da bu duruma iyimserlikle girmiştir. Kriz döneminde bu iyimserlik, ülkede iklim şartlarının da iyi olması tarımsal alanda artışa neden olmuş, dolayısıyla tarım ithal gereğinin azalıp ihracatın artacağı beklentisiyle yıl ortasında gümrük vergilerini artırabileceği imkânı sağlanmıştır. Bununla beraber sanayi alanında önemli girişimlerde bulunabileceği, yeni gelir sağlanabileceği beklentisi doğmuştur. Gümrük vergilerinin artırılması yani mali kaynağın sağlanmasıyla beraber ihracatın kısılması sonucu yabancı firmaların ülkeye yatırım yapmaları beklentisi de oluşmuştur (Tekel ve İlkin, 1977: 76). Bu krizin döneminde, Türkiye ekonomisi dış dünyaya kapanmış ve devlet eliyle milli sanayileşme çabasına girmiştir.

Devletin, iktisadi hayata müdahalesi özellikle de dış ticaret için düzenlemeler, fiyat kontrolleri gibi birçok şekilde kendini göstermiştir. Kriz yıllarında, dış ticaret için önemli iki yasa kabul edilmiştir. Bunlar; *“şeker, kahve ve çay ithalatını devlet eliyle toplayan yasa ve ihracatın kontrolünü arttıran ve ihracatı ruhsat sistemine istinat ettiren bir kanun oluşturulmuştur”* (Timur, 2001: 160-162). Kriz öncesi Ford Motor Kumpanyasıyla devlet ve yetkiler arasında bir antlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre İstanbul'da bir fabrika inşa edilecek ve fabrikada kamyon, otomobil ve uçak gibi araçların malzemesi ve montajının yapılması planlanmıştır. Ancak yaşanan ekonomik krizle bu uygulanamamıştır (Özcan, 1981: 82). Bununla beraber diğer yatırımlarda olumsuz etkilenmiştir. Bu da iflas eden firma sayısını ve işsizlik oranını artırmıştır. Ülkede yaşanan huzursuzluktan sonra *“Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti”* kurulmuştur. Bu cemiyete göre (Tokgöz, 2018):

“Ekonomik yapımızda önemli yer tutan sektörlerle ilgili kongreler düzenliyoruz, Her yıl 15 gün süreyle yurt içi ticari fuarın düzenlenmesi ve aynı zamanda millete gösterilerek tasarruf sağlanması. Sayılar ve grafiklerle halka sunulması, İlkokul ve ortaokul çağındaki çocuklara tasarruf fikrini tanıtmak, diğer yandan yerli malı

kullanımını teşvik etmek, Türk sanayini tanımak üzere imkân bulundukça yabancı memleketlerde açılan sergilere iştirak edilmesi, Milli ekonomi adı altında iki ayda çıkarılan bir dergi yayımlanmıştır”

1928-1929 arasında ihracat gelirlerinde düşüş yaşanmıştır. 1929 yılından sonra dış ticaret açığı 50 milyon dolara ulaşmıştır. Türkiye’de fiyatlar hızlı düştüğünden, döviz girişi sağlanmıştır. 1929 yılında başlayan büyük buhranın Türkiye’nin ithal ve ihraç mallarının fiyatlarında olumsuz etkiler yaratmıştır. Dönem içinde Türkiye’nin ihraç mallarının fiyatları istikrarsız bir şekilde seyretnmiş ve ithalatta düşük seviyelerde ilerlemiştir. Aynı zamanda yabancıların elindeki işletmelerin devletleştirilmesi ve yeni demir yollarının inşaatı devletin gelirini zorlamıştır (Mango, 2019: 538). 1928-1931 yıllar arasında Türkiye’nin dış ticareti şu şekilde Tablo 3, Tablo 4 ve Tablo 5’te gösterilmiştir.

Tablo 3: Dış Ticaret Değerlerinin Yıllara Göre Dağılımı

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
1928	88,3	113,7	-25,4	77,6
1929	74,8	123,6	-48,8	60,6
1930	71,1	69,5	1,6	102,6
1931	60,3	59,9	0,4	100,5

Kaynak: TÜİK’ten yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 4: Dış Ticaretin GSMH İçindeki Paylarının Yıllara Göre Dağılımı (%)

Yıllar	İhracatın GSMH İçindeki Payı	İthalatın GSMH İçindeki Payı
1928	10,7	13,8
1929	7,2	11,8
1930	9,0	8,7
1931	8,6	8,5

Kaynak: TÜİK’ten yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 5: Türkiye’nin Dış Ticaret Hacmi (İhracat-İthalat Toplamı) (TL)

Yıllar	Ticaret Hacmi
1928	202.000.000
1929	198.400.000
1930	140.900.000
1931	120.200.000

Kaynak: TÜİK’ten yararlanılarak hazırlanmıştır.

Ek olarak 1930 yılında 1567 sayılı “*Türk Parası Koruma Hakkında Kanun*” yürürlüğe konulmuş ve bu şekilde döviz kontrol uygulaması başlamıştır. Aynı zamanda devlete gerektiği yerlerde ithalata kısıtlama getirebilme yetkisi verilmiştir (Sağlam, 1978: 315). Ekonomide yaşanan tüm olumsuzluklara ve zorluklara karşılık yabancı şirketlerin kontrolündeki şirketler (elektrik, demiryolları, kömür vb.) millileştirmeye yönlendirilmiştir. Hatta bu millileştirme tutumunu eleştiren İngiltere’nin İstanbul’daki başkonsolosu Alexander Telford Wough Londra’ya döndüğünde şöyle demiştir (Mango, 2019: 539):

“Türkiye’nin ticari limanı İstanbul gibi yeri doldurulamaz varlıklar; kısmen yabancı şirketlerin kıskançlığı nedeniyle, kısmen de şehrin milli mücadeleye dâhil olmaması nedeniyle bilinçli olarak feda edildi. Kömür ticareti Pire limanına taşındı, yabancı bayraklı gemilere yönelik düzenlemeler o kadar sıkılaştı ki, boğazdan geçen kapitanlar polis korkusuyla İstanbul limanına yaklaşmaya çekinmiştir.”

Türkiye’de 1933-1938 yıllar arasında ekonomide krizin etkileri azaldığında devletin ekonomi politikaları sahada daha aktif bir rol almaya başlamıştır. 1940-1945 yılları arasında da genç nüfusun askere gönderilmesiyle milli gelir azalmış, devletin harcamaları Merkez Bankası kaynaklarına dayandırılmıştı. Talepteki artışın enflasyona baskısından dolayı ithalatın küçüldüğü bir dönem olmuştur. Bu koşullar altında 1940’tan önce uygulanan iktisat politikaların temelinde sanayileşme amacı, mal kıtlığını gidermek ve karaborsayı önlemek adına fiyatları düşük tutmaya yönelik bazı programlar hazırlanmıştır. 1953 yılında Türkiye, liberal bir dış ticaret ve sanayileşmeye yönelik bir taktik izlemiştir. Ülkenin ekonomik zenginleşmesi ve yatırımların artması, bütçe dengesi arayışı, özel sermayenin desteklenmesi, yerli sermayenin üretime yönlendirilmesi ve yabancı sermaye girişinin sağlanması 1950 yılında benimsenen liberalizmin temellerini atmıştır (Serin, 1963: 121).

1973 yılında yaşanan petrol kriziyle beraber Kıbrıs Barış Hareketi, ABD ambargosu gibi faktörler de 1977’den sonra döviz bunalımı yaşanmasına sebep olmuştur. Bu olay çerçevesinde sanayi üretiminde durgunluk, gerileme eğilimi içerisine girilmiş ve siyasi istikrarsızlık artmıştır. Yükselen enflasyon, karaborsa ve istifçilik cazip hale gelmiştir. Bu durum aynı zamanda korumacı dış ticaret politikasının ve sabit döviz kuru uygulamasıyla desteklenen ithal ikame stratejisinin de sona ermesine neden olmuştur. 1970 yılı sonunda dış açık hızla büyümüş ve bu borçların ödenmesinde zorluklar ortaya çıkmıştır. Bu durum yeni bir dönemin başlangıcı

olmuştur (S. Doğan, 2015: 160-177). 1970’li yıllarda yaşanan ekonomik krizlerin iç ve dış nedenleri Tablo 6’da gösterilmiştir

Tablo 6: 1970’lerin Sonunda Türkiye’nin Ekonomik Bunalımlarla Karşılaşmasının Belli İç ve Dış Nedenleri

Dış Nedenler
Petrol fiyatlarındaki olağanüstü artış ve ardından ara malı ve yatırım malı fiyatlarındaki hızlı ve sürekli artış nedeniyle ekonomi giderek ağırlaşan bir tuzağa düşmüştür.
-Bazı Avrupa ülkelerinin enflasyonu düşürme ve büyümeyi sınırlama politikaları Türkiye’yi de etkilemiş ve bu ülkeler Türkiye’den iş gücü akışını durdurmuştur. Bu da Türkiye’de hem işsizliği artırmış hem de döviz miktarını azaltmıştır.
- Türkiye’ye tanınan ayrıcalıkların bozulması ve Avrupa Ekonomik Topluluğu ile Türkiye arasındaki ortaklıktaki diğer eksikliklerin giderilememesi, ekonomik kalkınmanın olumsuz etkilerine ve dış açığın büyümesine etken olmuştur.
İç Nedenler
- Doğal kaynak ve imkânların yeterince değerlendirilmemiş olmasıdır.
- Ara malı ve yatırım malı sanayisi istenilen düzeyde gelişmemiştir.
- Sanayinin ham madde, ara malı ve yatırım malı konusunda dışa bağımlı olmasıdır.
- Sanayinin, ihracattan çok iç tüketime yönelik nitelikte olmasıdır
- Enerji üretiminin çok fazla ithal edilen ve giderek pahalılaşan yakıta dayanmasıdır.
- Altyapının, özellikle enerji yatırımı, üretimi ve ihracat artışını sınırlamak için yeterli olmamasıdır.
- Tarım ve kırsal alanların gerekli gelişmişlik düzeyine ulaşamaması, bölgeler arasında sürekli eşitsizlik, büyük kentlerde aşırı kalabalıklaşma, kentleşme maliyetlerinin ve işsizlik oranlarının hızla artması, başta arazi yetersizliği nedeniyle kentleşme sorunlarının konut ve planlama politikasının yetersizliği nedeniyle şehirleşme sorunlarının giderek ağırlaşmasıdır.
- Toprağın dağılımının ve kullanımının bazı bölgelerde ve yörelerde dengesiz ve haksız olduğu kadar, verimi de düşürücü bir durum arz etmesidir.
- Tarımsal üretimin planlanmaması ve yetiştiriciliğin gerekli düzeyde organize edilip desteklenmemesidir.
- Dağıtımda aşırı fiyat artışlarının önlenmesi ve sağlıklı arz-talep dengesinin sağlanmasına yönelik düzenlemelerin bulunmamasıdır.
- Milli ekonomiyle milli savunma yapısı arasında, gelişmeyi hızlandıran ve savunmayı etkin kılan bir ilişki ve uyumun sağlanamamış olmasıdır.
- Ekonominin demokratik plan disiplinine yeterince dâhil edilmemesidir.
- Başarısız ekonomi yönetimidir.

Tablo: 6 1970’lerin Sonunda Türkiye’nin Ekonomik Bunalımlarla Karşılaşmasının Belli İç ve Dış Nedenleri (devamı)

- İthalat israfının önlenmesidir.
- Etkin önlem ve politikalar ihracatın teşviki ve kurumsallaşma sağlanamamasıdır.
- Kalkınma ihtiyaçlarını karşılamayı ve ekonominin kendi kendine yeterliliğini artırmayı amaçlayan araştırma geliştirme politikası ve teknoloji politikasına gerekli ödeneklerin ayrılmamasıdır.
- Vergi sisteminin ekonomik yapının gelişimini ve paranın değerindeki değişiklikleri esnek bir şekilde kontrol edememesi, tasarrufları ve devlet gelirlerini yeterince artıramaması, üretken yatırımları teşvik etme ve işsizliği azaltma görevlerini yerine getirememesi ve sosyal adaleti gereken düzeyde teşvik etmemesidir.
- Plan hedeflerine ulaşılmasında etkin bir araç olması gereken kamu iktisadi kuruluşlarının bir taraftan kendi sorunlarının ağırlaşması, bir taraftan da ekonominin yapısal sorunlarından ve yönetimden kaynaklanan tüm yükleri büyük ölçüde taşımak mecburiyetinde bırakılmalarıdır.
- Gelir ve fiyat politikalarını, kalkınmayı hızlandıracak, sosyal adaleti yaygınlaştıracak ve etkinleştirecek şekilde düzenleyen ve uygulayan kurumların oluşturulamamasıdır.

Kaynak: (Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı [DPT], 1979: 653-654).

1980 yılında 24 Ocak 1980 Kararları olarak bilinen ekonomik istikrar tedbirleriyle Türkiye için önemli bir dönem başlamıştır. 1980 yılında uygulamaya konulan uzun vadeli istikrar değişim programı, IMF, Dünya Bankası ve Ekonomik Kalkına ve İş birliği Örgütü beraberinde desteklediği yardım programı olmuştur (Kopits, 1987: 1). Programa göre birinci aşamada, 1980-1983 dönemler arası uygulanan istikrar program çerçevesinde olmuştur; ikinci aşamada ise ekonomiyi serbestleştirmeyi ve yapılandırmayı amaçlamıştır. Bu açıdan 24 Ocak 1980 Kararları ekonomik reform eğilimini ortaya çıkarmıştır. Bu kapsamda kısa dönemden uzun döneme doğru alınan önlemler; istikrarlı önlemler, ekonomiyi daha fazla dünyaya açma, ihracata yönelmeyi hedef alan önlemler, devletin ekonomi içerisindeki yeri ve işlevini yeniden tanımlanmaya yönelik önlemler gibi birçok tedbir oluşturulmuştur (Pamuk, 1987: 160). Bu kararlarının piyasa ekonomisine yönelik temel önlemleri şunlar olmuştur (Kılıçbay, 1985: 351):

“Bu dış ticarete göreceli bir özgürlük getirdi. Faiz oranları tamamen serbest bırakılmasa da yüksek tutuldu. Tamamen serbest olmayan döviz kurlarına enflasyon ve faiz oranlarına göre sıklıkla değişen bir esneklik kazandırmıştır. KİT ürünlerinin fiyatları devamlı olarak arttırılmıştır. İç enerji arzında yüksek fiyat politikası uygulanmıştır. Maliyet artışına paralel olarak petrol fiyatları sürekli olarak arttırılırken, Petrol Fiyatları İstikrar Fonu kullanılmıştır.”

1980-1984 yılları arası dönemde alınan bu tedbirler karşısında devlet müdahalesinin özel sektörün iktisadi faaliyet alanlarının geniş açıda tutulması ve piyasa ekonomisini kendi kurallarına göre yönetilmesi şeklinde hedefler teşkil edilmiştir. İktisadi, sosyal ve siyasal hayat için önemli olan 24 Ocak 1980 önlemleri doğal bir şekilde uygulanamayınca Türkiye ekonomisinde 1988 yılına kadar devlet gelirleri vergiler yoluyla toplanmasına rağmen devlet harcamalarının istenen seviyeye ulaşamaması ve devletin ekonomideki rolünün azalması ciddi bir ekonomik sorun yaratmıştır. 1990 yılına kadar cari açığın pozitif gelişmesiyle birlikte büyüme hızı önemli ölçüde yavaşlamış, enflasyon hızlanmış, gelir dağılımı eşitsizliği artmış, dış ve iç borç yükünün büyüklüğü artmıştır. Kısacası uygulanan pek çok stabilizasyon programı istenilen etki alanına ulaşamamış ve başarılı olamamıştır (Karaçor ve Alptekin, 2006: 310).

Türkiye, 2000 yılının başında ekonomik krizlerle karşı karşıya kalmıştır. Yaşanan siyasi istikrarsızlıkta ekonomik krizin oluşumunda etken olmuştur. 2000-2002 yılları arasında Türkiye’de uygulanmaya konulan “*Stand-by Programı*” ilk hedefi enflasyona karşı mücadele olarak uygulanmıştır. Bu açıdan söz konusu olan program istikrar politikaların beraberinde kamu mali kesimindeki yapısal reformların oluşturulmasını amaçlamıştır. Bu programda mali güvenliğin sağlanması ve özelleştirmenin hızlandırılması önem kazanmıştır (S. Doğan, 2006: 106). 2008 krizinin ise Türkiye ekonomisine etkisi hem reel ekonomi üzerinde hem de finansal piyasalar üzerinden kendisini göstermiştir. Krizin işsizlik üzerinde etkisi genç kesimi etkilemiştir. Bu dönemde vasıflı elemanların çoğu işsiz kalmıştır. Tablo 7’de kriz döneminde açılan ve kapanan iş yeri sayısı sektörünün durumu hakkında bilgi vermektedir. 2007 yılının Ekim ayından 4126 şirket ve kooperatif kurulmuşken, 2008 yılının içerisinde bu sayı 3026 düşmüştür. Başka bir deyişle bu sayıda %26,7 oranda bir azalma olmuştur. Aynı dönem içerisinde kapanan iş yerleri sayısında %64,4 oranında artış olmuştur. Eldeki bu veriler ekonomideki konjonktürde kriz nedeniyle bir daralmanın olduğunu göstermektedir.

Tablo 7: Açılan ve Kapanan İş Yerleri Sayısı

Şirketlerin, kooperatifler ve ticaret ünvanlı işyeri	Ekim			Ocak-Ekim		
	2007	2008	Değişim %	2007	2008	Değişim %

Şirketler ve Kooperatifler

Açılan	4126	3026	-26,7	46664	43239	-7,3
Kapatılan	607	568	-6,4	8063	7748	-3,9

Ticaret Ünvanlı İş yerleri

Açılan	3326	2994	-9,4	41358	40707	-4,6
Kapatılan	1174	1930	64,4	19399	33347	72,3

Kaynak: (Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2008).

Tablo 8’de 2005 ve 2008 arası Türkiye için iş gücü durumu gösterilmiştir. 2008 küresel krizin işsizlik üzerinde etkisi daha çok genç kesimi etkilemiştir. Bu dönemde vasıflı elemanların çoğu işsiz kalmıştır.

Tablo 8: Türkiye’de İş Gücü Durumu (Ağustos 2008) (15 Üstü Yaş, Bin Kişi)

	2005	2006	2007	2008
Kurumsal olmayan sivil nüfus	50.826	48.485	68.989	69.756
İş gücü	24.565	23.250	24.292	24.948
İstihdam	22.046	20.954	22.060	22.509
İşsiz	2.520	2.295	2.232	2.439

Tablo 8: Türkiye’de İş Gücü Durumu (Ağustos 2008) (15 Üstü Yaş, Bin Kişi) (devamı)

İşgücüne katılma oranı (%)	48,3	48	49,3	49,8
İstihdam oranı (%)	43,4	43,2	44,7	44,9
İşsizlik oranı (%)	10,3	9,9	9,2	9,8
Tarım dışı işsizlik oranı (%)	13,6	12,6	11,9	12,7
Genç nüfus işsizlik oranı (%)	19,3	18,7	19,2	19,1
Eksik istihdam oranı (%)	3,3	3,6	2,8	3,2
Âtıl iş gücü oranı (%)	13,6	13,5	12	13

Kaynak: (TÜİK, 2008).

Ekonomik krizin temel nedeni sermayenin üretimden çekilip finansala aktarılmasıdır. Bir diğer faktör ise sıcak paradır. Küresel sermaye dünya ekonomisini üretim yapmak yerine parasal alana itmiş ve buna da sıcak para denilmiştir. 2008 yılı küresel ekonomi kriziyle ilgili olarak uluslararası alanda alınan bazı önlemler ve öneriler mevcuttur. Bunlar (S. Yıldırım, 2010: 51-55):

“Banka aracılığıyla dünya merkez bankasının kurulduğu ülkelerin para arzı ve dünya para hareketi düzenlenmeli alacaklı ülkeler geliştirmekte olan ülkelerin borçlarını bir an önce ortadan kaldırmalı, -ekonomik krizlerde gören unsurunun çok önemli olması nedeniyle, güvensizliği tetikleyen uluslararası değerlendirmeler yapılmamalıdır.”

Türkiye ekonomisinde 2008 yılında yaşanan küresel mali kriz nedeniyle alınan bazı önlemler:

“Ekonomik kriz dönemlerinde dünyanın her yerinde olduğu gibi Türkiye’de de ekonomik durgunluğun önlenmesi için talebi artırıcı tedbirlerin alınması gerekiyor. - Merkez bankası bankalara kredi vererek dış borçlarının ödenmesine yardımcı olmalı. -Bankalar özellikle kriz dönemlerinde firmalarımıza verilen kredi desteğini kesmemeli, firmaların kredi geri ödemelerini kolaylaştırmalıdır. -Düzenlenmiş bir döviz kuru sisteminin

getirilmesi gerekiyor. Ekonomik krizin ana nedeni cari açıktır. Türkiye ekonomisinin cari açığının nedeni dış ticaret açığıdır. Bu nedenle dış ticaret açığına neden olan temel faktörlerden biri olan sermaye mallarının mümkün olduğunca yurt içinde üretilmesi ve ithalatının sınırlandırılması gerekmektedir. İthal edilen bu malların yerli üretimine geçilmesiyle açıkların azaltılması ve istihdam yaratılması gerekmektedir. -Enerji ve tarımsal üretimde yeni üretim projelerini hayata geçirerek Türkiye ekonomisinin kendi kendine yeterli hale gelmesi gerekiyor. Türk ekonomisi bu iki alanda kendine yeter hale gelirse, ekonomik kriz durumunda bile minimum maliyetle ayakta kalabilecektir. -İhracatımızın neredeyse %50'si AB ülkelerine gidiyor. Bu ülkeler ciddi bir ekonomik kriz içinde olduğundan dış talep azalıyor. Krizin ihracatı etkilememesi için önemli bir kısmının Orta Asya'daki komşu ülkelere, Rusya'ya ve Türkiye Cumhuriyeti'ne aktarılması gerekiyor. -Kısa vadeli doğrudan yabancı sermayeye karşı önlem alınmalı ve krize yol açan sıcak para uygulamalarına son verilmelidir.”

Türkiye’de küresel krizin etkilerinin ilk yansıması, sanayi üretiminde ters tepkiye neden olmuştur. 2008 kriz sonrasında teşvik politikaları öne sürülmüştür. Bu teşvik paketinde; sektörlerin, büyüklüklerine ve bölgelerine göre öngörülmüştür. Emek-yoğun sektörlerin “ucuz emek” bölgelerine göç ederek rekabet avantajını koruması önerisiyle sermayenin ucuz emek için başka ülkelere göç etmesi zorunlu kalmayarak ülke içinde ucuz emek bölgelerine göç etmesi önerilmiştir. Teşvik politikası ise işsizliği azalmaya yönelik olmuştur. Kriz sonrası istihdamı artırmaya yönelik diğer düzenleme ise kamuoyunda “Yeni Kölelik Kanunu” olarak bilinen “İş Kanunu, İşsizlik Kanunu ile Sosyal ve Genel Sağlık Sigortası Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun’dur.”⁸

“Kanunun 1. maddesine göre özel istihdam büroları, belirli süreli iş ilişkisinde çalışanlarını başka bir işverene iş sözleşmesi ile en fazla 18 ay süreyle ücret karşılığında kiralayabilir ve devredilen işveren, işverene herhangi bir yükümlülük getirmemesidir. Sendikaların sert muhalefeti sonucunda ilgili madde, Cumhurbaşkanlığı seçimi müzakereleri için TBMM’ye gönderildi ve parlamento, özel istihdam bürolarının belirli süreli istihdama tabi tutulmasını onayladı ve diğer maddeleri onaylamıştır.”⁹

Yeni sanayileşme politikalarının öne çıktığı bu evrede devlete, sermayeyle yakın iş birliği içinde, aktif olarak yönlendirici ve düzenleyici bir rol üstlenmiştir. 2008 yılından sonra Ekonomi Koordinasyon Kuruluna (EKK) yeni görevler yüklenmiştir. Kriz yönetimi bağlamında yeni bir önem kazanmıştır. 2009 yılında yürürlüğe giren 5838 sayılı yasayla Başbakanlık

⁸ Resmî Gazete, Tarih/Sayı: 26.6.2009/5920.

⁹ Kanun No. 5921, Resmî Gazete, Tarih/Sayı: 18.08.2009/ 27323.

Teşkilatı hakkındaki kanuna yeni bir madde eklenerek EKK'ya yasal statü verilmiştir. EKK'nın görevleri arasında ise şunlar sıralanmaktadır:

“Ekonomik istikrara ilişkin gelişmeleri izlemek ve değerlendirmek; para, kredi, maliye, vergi, kredi, gelirler ve diğer ekonomi politika, plan ve programlarının tanımı, uygulanması ve güncellenmesinde koordinasyonu sağlamak; Dünya ve ülke ekonomisinin gelişimini izlemek, değerlendirmek, gerekiyorsa araştırma yapmak veya yaptırmak; gerektiğinde kayıpları azaltan veya artıran öneriler değerlendirilir, uygun görülen öneriler için etki analizi yapılır veya talimat verilir; devlet yardımları politikasının tanımlanması, uygulanması ve güncellenmesinin koordinasyonu sağlama”¹⁰

Buradan da anlaşılacağı üzere Ekonomik Koordinasyon Kurulu, krizden sonra ekonomik hayatın temel kararlarını alacak tüm yetkileri bir araya getiren bir yapıya dönüşmüştür. Aynı zamanda gerektiği yerlerde araştırma yapacak ifadesiyle de sermayenin organik aydınlarının da bu sürece katılarak sermayedarlara bilgi aktarmasını sağlayan bir merci görevi kazandırmıştır. Türkiye’de devlet 2008 krizinin hem sermaye birikiminin uzun vadeli yönelimleri hem de birikim sürecinin yönetim mekanizmaları açısından yapısal bir fırsata dönüştürülmüştür (Oğuz, 2011: 14-21). 2008 küresel krizle beraber mücadelede Türkiye’de mobilya, araç ve beyaz eşya gibi sektörlerde vergi indirimleri uygulanmıştır. Covid-19 salgınıyla mücadelede ise vergi indirimlerinin yapılmasının yanında alınan önlemlerde ilk olarak vergi ertelemeleri tercih edilmiştir. Özellikle bu düzenlemelerde kısıtlamalar getirilen kafe, restoran gibi işletmelerin gelir kaybı azaltılmaya çalışılmış ve istihdamın teşvikine yönelik destekleme politikaları uygulanmıştır (Çalışkan ve Dayıoğlu Erul, 2021: 50).

¹⁰ Kanun No. 5838, Resmî Gazete, Tarih/Sayı: 28.08.2009/27155. Ek Madde 9:18/02/2009- 5838 S.K. /27. Mad.

İKİNCİ BÖLÜM

DÜNYADA COVID-19 PANDEMİSİNİN ETKİLERİ VE

DEVLET-PİYASA İLİŞKİSİ

İkinci bölümde Dünya Sağlık Örgütü tarafından 2020 yılında küresel pandemi dünya çapında ilan edilmesi ve sonrasında devletler tarafından alınan tedbirlere yer verilmiştir. Bu bölümde dünya ve Türkiye üzerinden hareketle Covid-19 salgının toplumsal ve ekonomik etkileri ele alınmıştır.

2. COVID-19’UN ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİM SÜRECİ

Covid-19, salgının kaynağı olarak bilinen Çin’in Hubei eyaletindeki Wuhan şehrinde 2019 yılının Aralık ayında ortaya çıkmıştır. Küresel gündemi etkileyen ve dünya çapında yayılan salgın, hastalık 11 Mart 2020 tarihinde WHO tarafından pandemi olarak ilan edilmiştir.

Bu salgın tüm dünyaya yayıldığında buna pandemi adı verilmektedir (Porta, 2008: 179). Pandemi kelimesi Yunancada “*tüm insanlar*” şeklinde ifade edilmektedir. Dünya genelinde yayılan, uluslararası sınırları hatta kıtaları aşan bulaşıcı hastalıklar “*pandemi*” olarak tanımlanmaktadır. Geçmişte yaşanan veba, çiçek hastalığı, dang virüsü, AIDS, grip, Batı Nil hastalığı, tüberküloz gibi birçok hastalık pandemi kaydına alınmıştır (Özkoçak, Koç ve Gültekin, 2020). Bu tür salgınlar ülkeler için hem ekonomik hem de sosyal açıdan yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Örneğin, Birinci Dünya Savaş’ında yaşanan 1918’de ortaya çıkan İspanyol gribi dünya çapında 50 milyon insanın ölümüne neden olmuş ve beraberinde ekonomik ve sağlık alanlarda krizlerin oluşumuna neden olmuştur (Bakırtaş ve Ozan, 2021: 59). Çok eski tarihlerde kitlesel ölümlere neden olan ve bugün yok olduğu düşünülen hastalıklar bugünün şartlarıyla yeniden kendilerini yenileyerek farklı bölgelerde yaşayan toplulukları etkisi altına alarak devam etmiştir. Bu gibi salgınlar karşısında devletlerin hızlı şekilde bir mekanizma oluşturması gereklidir. Dünya üzerindeki bütün devletler pandemi sonrasında başta sağlık sistemleri olmak üzere ekonomik sistemi yeniden tasarlama ve planlama sürecine girmiştir. Salgınlar, sosyal ve ekonomik üzerinde olumsuz dinamikleri de tetiklemiştir. Bu durumda kısa sürede büyük ekonomik kayıplara ve görülmemiş küresel ekonomik faaliyetlerde düşüş

yaşanmıştır. Salgından dolayı ortaya çıkan riskler toplum sağlığında ve ekonomi içinde yarattığı çöküntüyle beraber ortaya çıkan krizleri de tetiklemiştir. Ticaret hayatının yavaşlamasıyla birlikte ekonomik durgunluğa sebep olmuştur.

Covid-19 pandemisi, İspanyol pandemisinden sonra en ciddi pandemi olarak değerlendirilmektedir. *“Bu pandemi, düşük ve orta gelirli ülkeleri etkileyen ve küresel faiz oranlarının düşük olduğu bir döneme denk gelmiş, tedarik zincirlerinde dalgalanmalara ve hem arz hem de talep üzerinde yıkıcı etkilere neden olmuş küresel bir salgındır.”* Covid-19 pandemisi günden güne değişen seyrinden dolayı ekonomi üzerindeki etkilerinin tahmin etmek güçleşmiştir. Bundan ötürü araştırmacılar eldeki verileri baz alarak olası senaryolar hakkında tahminlerde bulunarak birtakım öneriler öne sürmüşlerdir. Uygulanan tedbirler hizmet sektörünü ve özelliklerde bu sektör içindeki perakende ticaret, turizm, ulaştırma, enerji gibi alt sektörleri ciddi şekilde etkilemiştir (Tunalı Börke, 2020: 26-28). WHO verilerinin analizine göre: *“4 Haziran 2020’den bu yana dünyada 6.416.828 kişi hastalandı ve 382.867 kişi hayatını kaybetmiştir. Dünyanın en büyük krizlerinden bir hâline gelen Covid-19 vaka sayısı 126.350, ölüm sayısı 5.741’dir.”* Bu durum Türkiye’de hem ekonomik hem de sağlık koruma tedbirleriyle önlenememiştir. Türkiye’de ilk vaka 10 Mart’ta tespit edilmiştir. Ülkede bu durumun yaşanmasının ardında birtakım önlemler alınarak salgına karşı kararlı adımlar atılmaya çalışılmıştır.

Küresel salgın karşısında ekonomik olumsuzlukları en aza indirmek için ülke genelinde politika ve destek paketleri oluşturulmuştur (Temir, 2020: 55-56):

“Bunlardan ilki, Türkiye sınırlarında ilk vakanın tespit edilmesinden sekiz gün sonra, 18 Mart’ta açıklanmıştır: 100 Milyar TL’lik destek paketlerinde vergi taahhütleri, krediler, kısa vadeli destek ve yoksul ailelere yardım gibi kararlar yer almaktadır. İkinci destek paketi nisan ayında kabul edilmiş, uygulamada işsiz bireylere nakit desteği, kredi, borçları ödeme gibi konulara yer verilmiştir. Aynı zamanda iş akdinin feshedilmesinin veya kaldırılması, KYK kredilerinin ertelenmesi, engelli vatandaşlara ve emeklilere yardımda bulunulması, stokçuluğun istifçiliğin önlenmesi gibi konulardan bahsedilmiştir”

Bu önleyici eylemler salgının, halk sağlığı açısından etkilerini minimum düzeye indirmeye çalışmak aynı zamanda kişi ve kurumların ticari hayatlarında oluşan sıkıntıları hafifletmek amacıyla uygulanmıştır.

2.1 Tarihten Günümüze Pandemilerin Etkileri

İnsanlık tarihinde birden çok yıkıcı etkiye neden olan salgın hastalıklar olmuş ve bununla mücadele verilmiştir. İnsanların yaşam tarzları salgın hastalıkların hızını ve etkisini büyük oranda etkilemektedir. Kara ölümden, İspanyol gribine ve günümüzdeki Covid-19 pandemisine kadar farklı zaman aralıklarında yaşanan birçok salgın hastalığın, geniş alanlara dağılması ve enfeksiyon riskinin yüksek olmasından dolayı yıkıcı etkileri de beraberinde getirmiştir.

Dünya, tarih boyunca Kara Ölüm, Kolera, İspanyol Gribi gibi çok yıkıcı sonuçlar doğuran salgın dönemlerini yaşamıştır. Sosyal yaşamda büyük değişikliklere neden olan salgın hastalıklar ekonomiyi de etkileyerek durgunluğa yol açmıştır. Dünya Sağlık Örgütü, tüm dünyaya hızla yayılan Covid-19 salgınını küresel çapta pandemi olarak duyurmuştur. Toplum sağlığı açısından ortaya çıkardığı sonuçların yıkıcı etkileri halen sürmektedir (Tekin, 2021: 331). Covid-19 insanlık tarihinin ilk salgını olmamıştır. Toplumlar tarih boyunca yaşadıkları salgınlardan dolayı hem sosyal hem de ekonomik açıdan pandemi süreci yaşamıştır. Pandeminin insan sağlığı ve ekonomi üzerindeki olumsuz etkilerin yanı sıra sosyal sınıf, siyaset, kültür gibi pek çok alanda da olumsuz yönleri gözlenmiştir. Avrupa’da 17. yüzyılın sonuna kadar Kara ölüm adı verilen bir veba, nüfusun yarısını öldürmüştür. Bu ölümlerin arasında büyük oranda tarımla uğraşan yoksul köylüler yer almaktadır. Dolayısıyla veba salgını tarımsal alanda iş gücünü düşürerek ve ücretleri yükselterek feodalizmin çöküşünü hızlandırmıştır (Nikiforuk, 2018: 68). Köylüler toprak sahiplerine karşı seslerini daha etkili bir biçimde yükseltmeye başlamış, büyük yıkımlar genellikle yeni dinamikleri ardından getirmiştir. Bu kriz sonucunda nüfusun azalması ve pazarın daralması nedeniyle tüccarlar yeni pazarlar aramaya başlamıştır. Köylülerin hayvancıkla uğraşma artışı, pazardaki talepler azaldığı için de fiyatları düşürmüştür (Tekin, 2021: 336).

Günümüzde yaşanan Covid-19 da dâhil olmak üzere geçmişte yaşanan bazı önemli salgın hastalıklar Tablo 9’da gösterilmiş ve ayrıntıların yer aldığı salgınlar incelendiğinde; 1918-1919 yılları arasında ortaya çıkan İspanyol Gribi “*tarihteki en büyük tıbbi katliam*” olarak adlandırılmaktadır. Salgından kaynaklı o yıllardaki hayat sigortasına karşı tazminat talepleri %745’e kadar artmış ve birçok iş yeri kapanmıştır (Saunders ve Krewski, 2016: 19).

Tablo 9: 20. ve 21. Yüzyılda Meydana Gelen Önemli Salgınlar

SALGIN ADI	TARİH	VİRÜS ADI	ÖLÜ SAYISI
İspanyol Gribi	1918-1919	H1N1 virüs/domuz	40-50 milyon
Asya Gribi	1957-19582	H2N2 virüs	1,1 milyon
Hong Kong Gribi	1968-1970	H3N2 virüs	1 milyon
HIV/AIDS	1981-günümüz	Virüs/Şempanze	25-35 milyon
SARS	2002-2003	Korona virüs/Yarasa, Vahşi Kedi	770 bin
Domuz Gribi	2009-2010	H1N1 virüs/Domuz	200 bin
Ebola	2014-2016	Ebola virüs/Vahşi Hayvanlar	11 bin
MERS	2015-günümüz	Koronavirüs/Yarasa, Deve	850 bin
Covid-19	2019-günümüz	Koronavirüs	-

Kaynak: (LePan, 2020).

Covid-19 salgınında olduğu gibi bu pandemide bilinen bir ilaç ve aşının olmadığı ortamda salgının durdurulması için önleyici tedbirler sıkı bir şekilde uygulanmıştır. Bu önlemlerin hangi ölçüde ne kadar etkili olduğu tam olarak ölçülmesi zor olsa da bugünün dünyasına ders niteliğinde olmuştur (Cinel, 2020: 127). Üç dalga şeklinde gerçekleşen grip, Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesi ve insan hareketliliğinin azalmasıyla zamanla salgın ortadan kalmıştır (Pettigrew, 1983: 137). 2000'li yıllarda koronavirüs ailesi olarak kabul edilen Şiddetli Akut Solunum Sendromu virüsü Çin'in Hong Kong eyaletinde ortaya çıkmıştır. 2002-2003 yılları arasında salgın tüm dünyaya yayılmış ve birçok insan yaşamını kaybetmiştir. Yabani kedilerden yayıldığı tespit edilen SARS ve develerden bulaşan, Suudi Arabistan ve Orta Doğu ülkelerinde görülen Orta Doğu Solunum Sendromu (MERS) koronavirüs ailesindendir (Karcıoğlu, 2020: 66). Swine Influenza Virüs (SIV) olarak bilinen domuz gribi, 2009 yılında ortaya çıkmıştır. Bu salgına karşı tedavi ve aşının bulunmasından sonra etkisini yitirmiştir. Bu grip şüphesiz ilaç şirketleri üzerinde olumlu bir mali etki yaratmıştır. John Pierpont Morgan tarafından hazırlanan rapora göre ilaç firması SIV'den 10 milyar dolar tutarında kâr elde edilmiştir. Öte yandan temizlik ürünleri üreten sağlık danışmanlığı ve özel sağlık hizmeti veren firmaların maliyetinde artış yaşanmıştır (Orkunoğlu, 2009: 2-3). Covid-19, solunum semptomları ve yüksek ateş gibi belirtiler ile ortaya çıkan küresel çapta yaşanan bir salgındır.

Söz konusu etkileri ekonomik, sağlık, psikolojik, sosyolojik ve iktisadi boyutlara sahiptir. Ekonomik etkiler kapsamında pandemi sebebiyle artan işsizlik ve buna yol açtığı sosyal adalet sorunu olmaktadır (U. Yıldırım, 2021: 281). Yaşamaı derinden etkileyen bu salgınlar insan hayatını hem de bu hayatın bir parçası olan ekonomik-sosyal hayatta değişimlere neden olmuştur.

2.2 Covid-19 Pandemi Sürecinde Devletlerin Yaşadığı Ekonomik Etkiler ve Aldığı Tedbirler

Covid-19 pandemisinin dünyada insan sağlığını etkilediğı gibi hem arz hem talep şoklarından toplumun bütün dinamikleri üzerinde olumsuz etkiler bırakmıştır. Önce ekonomiyi arz yönünden etkileyen bir kriz olarak başlayan Covid-19 pandemisi daha sonra talebi de etkilemiştir (Özgöl, 2023: 512). Covid-19 salgınının küresel yayılımından kaynaklanan vaka ve ölüm sayısını azaltmak ve salgının hızla yayılmasını kontrol altına almak amacıyla ülkeler ekonomik faaliyetlerini yavaşlatma kararı almıştır. Bu aşamanın süresine ilişkin belirsizlik, hâlihazırda 2008 krizinden kaynaklı devam eden ekonomik dengesizlikler üzerinde derin bir etki yaratmıştır. Bu süreçte insan ve toplum sağlığına yönelik önlemler her ne kadar ön planda olsa da finansal durumun temel işlevlere göre gösterilmesi zorunlu hale gelmiştir. Ancak devletin idari ve adli faaliyetlerinin ve spor müsabakalarının askıya alınması, çalışma koşulları ve eğitimin sisteminin online olarak işlenmesi gibi birçok alanda uygulanan ihtiyati tedbirler sosyal ve kültürel yaşamı sıkıntılı bir sürece sokmuştur. Covid-19, ekonomik kriz tanımına göre ani ve beklenmedik olaylara bölgesel zemin hazırlayan, ekonomik kökenli olmayan doğal felaket kaynaklı bir krizdir (Arslan ve Bayar, 2020: 89).

Dünya ekonomisinin makroekonomik göstergeleri ele alındığında ekonominin daralması, işsizliğin artması, uluslararası ticaretin gerilemesi gibi reel anlamda; başta sermaye ve likidite sorunu olmak üzere finans sektöründe dünya büyük bir ekonomik krizle karşı karşıya kalmıştır (Acemoğlu, 2020). Salgının ortaya çıkmasının yarattığı ekonomik tablo aslında salgının yavaşlatılmasına yönelik alınan tedbirlerin bir yansımasıdır. Bu tedbirlere yurt içi ve yurt dışı seyahatlerinin yasaklanması, dışarı çıkma kısıtlamaları, hizmet veren yerlerin (otel, kafe vb.) kapatılması örnek verilebilir. Çin'den dünyaya hızla yayılan virüs, dünya genelinde

insanların hayatlarını ciddi anlamda sarsmıştır. Yetkililerin salgının yayılmasını önlemek için yaptıkları şu şekilde sıralanabilir (Arslan ve Bayar, 2020: 91):

- Birçok sektörde üretim faaliyetlerinin durdurulması
- Ağırlıklı olarak hizmet sektörünün durdurulması
- Uluslararası ticarete aksamalar yaşanması
- Yurt içi ve yurt dışında seyahat yasaklarının getirilmesi
- Eğitim faaliyetlerinin uzaktan gerçekleştirilmesi
- Birçok iş sektöründe ve özellikle bankacılık ve sigortacılık alanlarında evden çalışma sistemine geçilmesi

Dünya ekonomik krizini tetikleyen faktörler her dönemde farklı şoklardan ortaya çıkmıştır. 1929’da başlayan ve Büyük Buhran olarak adlandırılan New York pazarının çökmesine sebep olan ve tüm dünyaya yayılan kriz, özünde arzın kendi talebini yaratamadığı bir talep şoku krizidir. 2019 yılında yaşanan krizin nedeni ise reel sektörde başlayan arz şokunun talep şokuna yol açarak iş gücü piyasasını ve finansal piyasayı etkilemesidir. Salgının yayılmasını engellemek için devletler ekonomik eylemlerini askıya almak zorunda kalmıştır. Halk sağlığını korumak amacıyla uygulanan önlem ve kısıtlamalar birçok tüketici ve üreticinin ekonomik faaliyetlerinde keskin bir düşüşe yol açmıştır (Arslan ve Bayar, 2020: 92).

Salgının etkileri sırasında ekonominin doğası gereği interaktif domino etkisi yaratan bir sürece girilmiştir. Dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgınının domino etkisi küresel ekonomiye ciddi zararlar vermeye devam etmiştir. Pandemi sürecinde tarım, sanayi, eğitim, hizmet, finans, turizm, sağlık, spor ve medya gibi birçok sektörü olumsuz etkilemiştir. Ekonomiye etkileri arasında temel mal üretimindeki yavaşlama, ürün tedarik zincirlerinin bozulması, iç ve dış ticaretteki kayıplar, likidite sorunları ve gelirlerin azalması yer almaktadır (Haleem, Javaid ve Vaishya, 2020: 78-79). Her ne kadar ilk anda sınırların ve ulaşım imkanların sınırlandırılması salgının yayılma hızının önüne geçememişlerdir. Sınırların kapatılmasına rağmen Covid-19 salgını hızla dünyayı etkisi altına almıştır. Bu nedenle ülkeler hızla önleyici ve koruyucu tedbirler “*toplu taşımanın kısıtlanması, okul ve işyerlerinin kapatılması, evde kalma emirleri, sokağa çıkma yasağı, seyahat kısıtlamaları, sınırların kapatılması*” ve sağlık sistemini güçlendirilmesine yönelik politikalar “*filyasyon takibi, test sayısının artırılması,*

sağlık alanına yatırım, aşı çalışmalarına yönelik teşvik” ve ekonomik politikalar “hane halkı düşük faizlerde kredi verilmesi, gelir desteği, vergi, teşvik gibi mali önlemler, mali destek” olmak üzere üç aşamalı bir mücadeleye başlamışlardır. Çin bu durumu dünya kamuoyuyla paylaşmış ve ardından ağır önlemler almaya başlamıştır. Türkiye ve diğer ülkeler hastalığın önlenmesine yönelik tedbirler almıştır. Hastalığın Türkiye’ye ulaşmasından önce uygulanan tedbirler aşamalı olarak hayata geçirilmiştir. Bu tedbirler şu şekilde ifade edilebilir (N. Şahin, 2022: 66):

- *“Virüsün bulunduğu ülkelerden gelenlerin termal kameralarla kontrol edilmesi*
- *22 Ocak’ta Wuhan ve İstanbul arası uçuşlar, 5 Şubat itibarıyla Çin’den Türkiye’ye tüm seferlerin askıya alınması*
- *Koronavirüsün İran’da ortaya çıkmasının ardından 23 Şubat’ta İran’la kara sınırları kapatılması*
- *Virüs nedeniyle İran’da ölümlerin artmasının üzerine Türkiye’ye dönen Türk vatandaşlarının 14 günlük gözlem altında tutulması*
- *29 Şubat itibarıyla İtalya, Irak, Güney Kore’ye olan tüm uçuşların iptal edilmesi*
- *Hastanelerde üst düzey önlemler alınmaya başlanması ve yerli tanı kitinin geliştirilmesi*
- *Başka ülkelerden Türkiye’ye gelen kişilerden yakın tarihlerde Çin’de bulunan karantina rejimi uygulanmaya başlanması”*

Salgının en yoğun olduğu bir diğer bölge ise İspanya, İtalya, Almanya ve Fransa’dır. Bu ülkelerde önleyici tedbirlerin yanı sıra iş ortamına, işçilere, sağlık çalışanlarına, işsizlere, dezavantajlı gruplara yönelik birçok destek paketini içeren ekonomik tedbirler de hayata geçirilmiştir. Örneğin Amerika’da salgınla mücadeleye yönelik en kapsamlı mali tedbir olan CARES Yasası ile 2 trilyon dolarlık virüs yardım paketi başlatılmıştır. Yasaya göre 17 yaş altı çocuklara, yoksul işçilere, işsizlere, pandemide işini kaybedenlere, serbest çalışanlara, küçük işletmelere, çiftçilere ve bölge sakinlerine en çok harcama yapan ülkelere biridir. Covid-19 kapsamında devletlerin almış olduğu mali önlemler Tablo 10’da gösterilmektedir (Eroğlu, 2020: 225-229).

Tablo 10: Ülke Örnekleriyle Pandemiyle Mücadelede Alınan Ekonomik Tedbirler

AMERİKA
• Salgının Amerikan ekonomisi üzerindeki etkisini azaltmak amacıyla faiz oranları önce %0,5 oranına indirilmiştir. 23 Mart tarihinde Fed ayrıca 125 milyar dolarlık tahvil satın alarak piyasa ekonomisine daha fazla yardımcı olacağını belirtmiştir. Aynı zamanda Fed, “<i>Main Street İşletmelerine</i>” 300 milyar dolarlık bir kredi imkânı sağlayacağını duyurmuştur. • 11 Mart 2020 tarihinden itibaren ABD’ye dışarıdan seyahatler 30 gün süreyle kısıtlanmıştır. • 13 Mart tarihinde eyalet ve yerel yönetimlerin salgının sonuçlarıyla mücadele etmek için afet fonlarını serbest bırakan olağanüstü hâl ilan edilmiştir. Başkan Trump ayrıca virüs için test yapılacağını, insanların semptomları tanımlamasına ve öğrenci kredisi faiz ödemelerinden feragat etmesine yardımcı olacak bir web sitesi oluşturacağını duyurmuştur. • 27 Mart 2020 tarihinde, Trump yönetimi, CARES Yasası kapsamında ekonomiyi desteklemek için 2 trilyon dolarlık bir “<i>virüs yardım paketi</i>” sağlamıştır. <u>CARES yasası şu hususları içermektedir:</u> • Geliri 75.000\$’dan az olan her yetişkin Amerikalıya veya 150.000 \$’dan az çiftlere verilecek 1200 \$. • 17 yaşın altındaki her çocuk için 500 \$. • İşsizlik tazminatını haftalık 600 ABD doları artırmak, işsizlik ödeneği desteğini 13 ay artırmak ve serbest meslek sahibi ve bağımsız yüklenicilere hak kazanma hakkını genişletmek. • ABD Hazine Bakanlığı tarafından küçük ve büyük işletmelere verilecek 500 milyar dolarlık kredi ve kredi garantileri. • Küçük işletmelere kredi ve hibe sağlamak için 377 milyar dolar, acil hibeler için 10 milyar dolar ve mevcut ödemelerin ertelenmesini sağlamak için 17 milyar dolar ayrılması. • Endüstriler, şehirler ve eyaletler için 500 milyar dolarlık bir kredi programının oluşturulması. • Öğrenci kredisi ödemelerinin ceza ücreti olmaksızın 30 Eylül’e kadar ertelenmesi. • Federal destekli ipoteklerin hacizlerinin Mayıs ortasına kadar yasaklanması. • Federal konut programlarında dört ay boyunca kiracıların tahliyesinin yasaklanması. • 25 milyar dolarlık gıda yardımı. • Sağlık için 100 milyar dolar tahsis edilmesi. • Afet Yardım Fonu’na (koruyucu ekipman tedarikini içeren) 45 milyar dolar yönlendirilmesi. • Tüketim ve yakıt vergisi indirimi. • Ulusal güvenliğe yönelik 17 milyar dolar ayrılması. • Çiftçilere 14 milyar dolar ayrılması.

Tablo 10: Ülke Örnekleriyle Pandemiyle Mücadelede Alınan Ekonomik Tedbirler (devamı)

ALMANYA
• Covid-19 krizinin getirdiği olumsuzluklarla başa çıkmak ve sonrasında toparlanmayı sağlayabilmek için mart ayında 156 milyar Euro (<i>GSYH'nin %4,9'u</i>) ve haziran ayında 130 milyar Euro (<i>GSYH'nin %4'ü</i>) tutarında ek eyalet bütçesi onaylanmıştır. • Alman hükümeti tarafından uygulamaya konan vergi tedbirleri şunları içerir: sağlık ekipmanı, hastane kapasitesi ve araştırma ve geliştirme (aşılar) için harcamalar, işverenlerin gelirlerini korumak için kısa süreli çalışmaya ("<i>Kurzarbeit</i>"), düşük gelirli kişilere ve serbest meslek grupları için temel gelir desteği sağlanmış, ciddi şekilde etkilenen küçük işletmelere ve serbest meslek sahibi işçilere yönelik destek için 50 milyar avro Covid-19 salgını nedeniyle faizsiz vergi ertelemelerinin yanı sıra, yeni kurulan şirketler için 2 milyar avroluk risk sermayesi fonu, belli bir süre uzatılan işsizlik sigortası ve ebeveyn izni yardımları sunulmuştur. • Haziran ayında halka dağıtılan teşvik paketi şu önlemleri içeriyor: Kısa süreliğine Katma Değer Vergisi indirimi, aile geliri desteği, güçlü KOBİ'lere yönelik sübvansiyonlar, yerel yöntemlere yönelik finansal destek sağlanmıştır. • Kısa çalışma desteğinin azami süresini 1 yıldan 2 yıla çıkarmış. Diğer yandan hükümet, yeni kurulan "<i>Ekonomik İstikrar Fonu (WSF)</i>" ve "<i>kamu kalkınma bankası KfW</i>" yoluyla, kredi sigortası şirketleri ve kâr amacı olmayan kurumlar için garantilerin kapsamını ve kullanılabilirliğini genişletti. Devlet garantileri. Federal devletin mali paketine ilave olarak, belediye gibi birçok yerel yönetim, doğrudan destek olarak 141 milyar Euro ve eyalet düzeyinde kredi garantileri olarak 63 milyar Euro tutarında kendi ekonomik destek tedbirlerini açıklamıştır.
İTALYA
• 11 Mart 2020 tarihinde 25 milyar avro yani 28,3 milyar dolar tutarında iki paket duyurmuştur. 12 milyar avro tutarındaki paketten, sağlık sistemi için ek fon sağlamanın yanı sıra işletmeler ve hane halkı için vergilerle birlikte kredi ödemelerinin askıya alınması da dâhil olmak üzere çeşitli önlemler sunulmuştur. • 6 Nisan 2020 tarihinde Covid-19 salgınından etkilenen firmalara 400 milyar avronun üzerinde banka kredisi sağlanması hedeflemiş ve bu süreçte yeni bir olağanüstü durum kararnamesi ilan etmiştir. • 15 Mayıs 2020'de 55 milyar Euro tutarında maliye politikası önlemi "<i>Yeniden Başlatma</i>" paketi onaylanmıştır. Paketin içinde hane halkına fazladan gelir desteği (14,5 milyar Euro), sağlık alanı için ise fonlar (3,3 milyar Euro) ve Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler için sübvansiyonlar ve vergi geciktirmeleri (16 milyar Euro) yer almıştır. • 8 Ağustos 2020'de devlet, aileler ve bazı işçiler için üçüncü yeni bir yardım paketini onaylamıştır. Bu paket, ek gelir desteği, çalışma saatlerinin kısaltılmasına ilişkin programın sürdürülmesi ve işçilerin sosyal sigortalarının sona erdirilmesini içeren çalışma ve sosyal önlemleri içermektedir.

Tablo 10: Ülke Örnekleriyle Pandemiyle Mücadelede Alınan Ekonomik Tedbirler (devamı)

FRANSA
• Mart ayından temmuz ayına kadar yaklaşık 135 milyar Euro değerinde likidite tedbirleri de dâhil, GSYH'nin yaklaşık %6'sı üç bütçe değişikliği kanunu yürürlüğe girmiştir. Fransız hükümetinin mali destek kaynakları şunlardır: (i) hastalar ve hasta bakıcıları için sağlık sigortasını geliştirmiş; (ii) sağlık hizmetleri harcamalarında artış sağlanması; (iii) sosyal güvenlik ve vergi ödemelerinin ertelenmesi ve KDV gibi vergi avantajlarının geri dönüşünün hızlandırılması yoluyla şirketlere likidite desteği; (iv) kısa vadeli çalışma programı çerçevesinde işçi ücretlerinin sübvansede edilmesi; (v) ilgili mikro işletmelere, bağımsız çalışanlara, serbest meslek sahibi işçilere ve yoksul hanelere doğrudan finansal destek; (vi) etkilenen KOBİ işletmelerine kira ve kamu hizmeti ödemelerinin belli bir tarihe ertelenmesi; (viii) salgından olumsuz etkilenip zor durumda olan şirketlerin kamulaştırılması için ilave tahsisler; (xi) acil yardımların sosyal güvenlik katkısı olmadan uygulanması kolaylaştırılmıştır.
İSPANYA
• Temel önlemler kapsamında İspanya Hükümeti tarafından 39 milyar Euro (GSYH'nin %3'ü) destek sağlanmıştır. • Acil durum fonundan Sağlık Bakanlığı'na, 1,4 Milyar Euro desteği sağlanmıştır. • Sağlık hizmetlerinin sağlanmasına ilişkin yerlere 2,9 milyar Euro bölgelere avans verilmesi sağlanmıştır. • Covid-19 soruşturmasıyla ilgili maliyetler de dâhil olmak üzere ek sağlık maliyeti (1 milyar €) uygulanmıştır. • Geçici iş sözleşmeleri (ERTE), Covid-19 nedeniyle işten çıkarılan çalışanların hakkı önceden asgari ödeme yapılmadan veya tahakkuk eden yardımlardan kesinti yapılmaksızın belli zamana kadar en az 18 milyar € işsizlik yardımı sağlanmıştır. • Ekonomik faaliyetlerin durdurulmasından dolayı etkilenen mevsimsel serbest meslek grupları da dâhil olmak üzere serbest meslek sahipleri için süreye bağlı olarak yaklaşık 4,8 milyar € ek yardım sağlanmıştır. • Covid-19 bulaşmış ya da karantinada olan çalışanların %60'ı sosyal sigorta bütçesinden ödenen hastalık yardımının %75'ine çıkarılmıştır. (1,4 milyar Euro) • Varlık testine tabi yeni bir "asgari gelir" (yılda yaklaşık 3 milyar avro); Çalışmaya devam edemeyen ancak işsizlik yardımlarından yararlanma hakkı olmayan (99 milyon Euro) kalıcı sabit süreli istihdama sahip işçiler için işsizlik koruması geliştirilmiştir. • Acil bir durum sırasında sözleşmesi biten ve işsizlik yardımından yararlanma imtiyazı olmayan geçici işçilere tahminen 430 avro tutarında geçici aylık ikramiye sunulmuştur. • Covid-19'dan etkilenen ev işlerinde çalışan yardımcılara ödeme tabanlarının %70'i (3 milyon Euro) tutarında geçici destek; Kendilerini koruyamayan kiracılar için yeni kira yardım planı ve ülkenin 2018-2021 konut planı için ek finansman sağlanmıştır. (400 milyon Euro) • 300 milyon Euro'luk ek maliyet fonu ve bakıma muhtaç olan bireylere yardım etmek için daha ek bütçe esnekliği sağlanmıştır.

Tablo 10: Ülke Örnekleriyle Pandemiyle Mücadelede Alınan Ekonomik Tedbirler (devamı)

ÇİN
• Ters faiz işlemleri 3 Şubat'ta 174 milyar dolar, 4 Şubat'ta ise 71 milyar dolar artmıştır. • 16 Şubat tarihinde bir senelik orta vadeli kredi faiz oranı 10 taban puan düşmüş, 20 Şubat tarihinde 12 ay ve 60 aylık kilit faiz oranları 10 ve 5 taban puan azaltılmıştır. • Bankaların zorunlu karşılık oranları 13 Mart'ta düşürülerek krediler için yaklaşık 79 milyar dolar serbest bırakılmıştır. • Yetkililer, 30 Mart tarihinde salgından etkilenen ekonominin üzerindeki baskıyı hafifletmek amacıyla tedbirlerini güçlendirmesi üzerine ters repo faizi %2,40'tan %2,20'ye düşürülmüştür. • 24 Şubat tarihinde "<i>Asya Altyapı Yatırım Bankası (AIIB)</i>", Covid-19'un yayılmasını kontrol altına almasına desteklemek için Çin'e 1 milyon dolar değerinde tıbbi ekipman bağışlamıştır. • 27 Şubat tarihinde koruyucu maske ve giysiler, tıbbi bakım, yemek hizmetleri, konaklama, kuaför ve çamaşırhane hizmetlerinde Katma Değer Vergisi'nin kaldırılması da dâhil olmak üzere, Covid-19 salgınıyla mücadele için çeşitli vergi teşvikleri açıklanmıştır. • 21 Mart tarihinde özel sektör yatırımlarını teşvik etmek ve ekonomiyi canlandırmaya yardımcı olmak için "<i>yeni altyapının</i>" gelişimini hızlandırmak amacıyla maaşları keskin bir şekilde düşüreceğini duyurulmuştur.

Kaynak: Eroğlu (2020) tarafından <https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Policy-Responses-to-COVID-19#K>; (CRS Report, 2020), <https://www.everycrsreport.com/files/20200904R46270bf85dd38bb4cf565d90c71406951ff92744991796.pdf> yararlanılarak derlenmiştir.

Devletler Covid-19 ile mücadele evresinde hızla devreye soktukları para ve maliye politikaları özetle Tablo 11'de gösterilmiştir. Tablo 11'de görüldüğü üzere ülkeler, hızla maliye politikasını benimsemiş ve koronavirüsle mücadele ve ekonomi üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmaya yönelik bazı maliye politikası önlemlerini uygulamaya koymuşlardır (Duran ve Acar, 2020: 62).

Tablo 11: Covid-19 Pandemisi İçin Hızla Uygulanan Politikalar

Sıra	Politika Şekli	Uygulanan Politikalar	Uygulayan Bazı Ülkeler
1	Para Politikası Tedbirleri	Bankalara düzenleyici tedbirler dayatılması ve Covid-19'dan etkilenen borçlulara anapara veya faiz moratoryumu verilmesi	İrlanda, Çin, Nijerya, İtalya
		Merkez bankaları finansal piyasalara (tahvil ve hisse senedi piyasaları) likidite sağlanması	ABD ve Çin
		Merkez bankalarından değeri hızla artan tahvil ve menkul kıymetler satın alınması	Avustralya, AB, Kanada
		Merkez bankaları tarafından faiz oranlarının indirilmesi	Türkiye, ABD, Yeni Zelanda, Japonya, İngiltere, Güney Kore, Kanada
		Bankalara, KOBİ'lere, halk sağlığı sektörüne, kişilere ve bazı işletmelere kredi akışı sağlanması	İngiltere, ABD, Avustralya, Nijerya
2	Maliye Politikası Tedbirleri	Covid-19 salgınından en fazla etkilenen sektörler ve sanayiler için büyük bir federal destek paketini onaylayan devletler	İngiltere, ABD, Avustralya, Nijerya, Türkiye
		Her hane halkını desteklemek için sosyal yardım ödemeleri	Avustralya, AB, Türkiye
		Vatandaşlar için gelir desteği verilmesi	Avustralya, ABD, İngiltere, Türkiye

Kaynak: (Ozili ve Arun, 2020: 15).

2.2.1 Pandemi Sürecinde Uygulamaya Konulan Mali Önlemler ve Teşvikler

Ülkelerin salgın önlemi olarak sınırlarını kapatmaları, fabrikalarını, kafelerini ve okullarının faaliyetlerini bir süreliğine durdurmaları ciddi ekonomik ve finansal olumsuz sonuçlara yol açmıştır. Ülkeler bir yandan virüsün etkilerini azaltmak ve kontrol altına almak, diğer yandan ekonomik ve mali kayıpları önlemeye yönelik çözümler bulmak için radikal önlemler almıştır. Salgının etkileri kapsamında şirketler mali raporlarında pandemiye ilişkin düzenleme ve açıklamalar yapmak durumunda kalmışlardır (N. Şahin, 2022: 63).

Covid-19 salgını nedeniyle dünya ekonomisi önemli ölçüde küçülme yaşamış ve bu durum finansal sistem açısından ciddi sonuçlar doğurmuştur. Özellikle ülkelerin iç ve dış ticaretinde, tedarik zincirlerinde ve yatırım akışlarında yaşanan aksaklıklar finansal sistemi ciddi şekilde etkilemiştir. Bu durumlar, turizm endüstrisinin kapatılması ve ardından işçi dövizleri,

ulaşım gelirleri ve turizm gelirlerinde hızlı bir düşüş yaşanarak mali ve beşerî sermayenin kullanılmamış halde kalmasıyla daha da azalmıştır. Aynı zamanda emtia fiyatlarında yaşanan düşüşlerde emtiaya bağımlı ölkelere ciddi zarar verildiğı gözlemlenmiştir. Öte yandan ölkelerin hayati tıbbi malzeme ve gıda ihtiyaçlarını, gıda güvenliğini sağılama yeteneğı de dâhil olmak üzere sosyo-ekonomik etkileri de olmuştur (WB, 2020). Pandemi, hane halkı istihdamını ve gelir kaybının olumsuz etkilemiştir. Halk sağığı, beslenme, eğıtim ve temel ihtiyaçların sağılanması gibi yeni ihtiyaçların gidermek için ise toplumsal kaynaklar kullanılmıştır. Bu aşamada kriz yönetimiyle entegre bir şekilde ölkelerin yönetimi ve işleyişindeki sorumluluğı önemli ölçüde artmaktadır. Dünya ekonomisinde yaşanan bu durgunluk, birçok ölkede ciddi ekonomik gerilemelerin önünü açmıştır. Bu gerileme döneminde maliye politikası çerçevesinde müdahale tedbirleri tasarlanmıştır. Özellikle ölkeler mali teşvik tedbirlerini uygulamaya başlamıştır. İşletmelere yönelik vergi teşviklerinden hanelere yönelik doğrudan gelir desteğıne kadar çok sayıda vergi tedbiri ve düzenlemesi hayata geçirilmiştir. Teşvikler (Altay ve Karabulut, 2017: 201):

“Maliye politikası aracı olarak kamu tarafından farklı yöntem ve isimlerle¹¹ verilen piyasaya müdahale araçlarından biri olup, ekonomik kalkınma programlarının düşük performans göstermesine yönelik bir araçtır. Devlet sübvansiyonları olarak da bilinen mali teşvikler, bu amaçlara ulaşmak için kullanılmaktadır. Ekonomik büyüme ve kalkınmayı, (ekonomik istikrarı sağılamak ve gelir dağılımında adaleti sağılamak) ve insanların refah düzeyini yükseltmektir.”

Teşvik uygulamaları para uygulaması ve ekonomi açısından önemli araçlardır. Günümüzde farklı sektörlerde gördüğümüz teşvikler özellikle istihdam, üretim ve büyüme sorunlarının ortaya çıktığı, işsizliğin arttığı ve dış ticaret açığının arttığı kriz dönemlerinde krizin olumsuz etkilerini hafifletmeye yöneliktir (Doğanalp, 2019: 1292). Dünyadaki vergi teşvik uygulamalarına bakıldığında (Tuomi, 2021: 4-5):

“Vergi indirimi, sektörel ve bölgesel teşvikler; hibeler ve ucuz krediler; vergi teşvikleri, yatırım vergisi, zararların sonraki yıllara devredilmesi, ithalat/ihracat teşvikleri, sübvansiyonlar, altyapı yatırımları, vergi muafiyeti, teşvikler ve vergi iadeleri gibi birçok uygulama vardır”

¹¹ Mali Teşvikler, vergi muafiyet ve istisnaları, düşük faizli kredi veya hibe yardımları, enerji indirimleri, arsa tahsisi ve finansman kolaylıkları gibi yöntemlerden oluşmaktadır.

Teşvik politikaları genellikle iki temel ekonomik sorunu çözmek için kullanılmaktadır. Bunlar literatürde “*Piyasa Başarısızlıkları*” ve “*Devlet Başarısızlıkları*” Tablo 12’de gösterilmiştir.

Tablo 12: Piyasanın Başarısızlıkları ve Devletin Başarısızlıkları

Piyasanın Başarısızlıkları	Devletin Başarısızlıkları
1. Aksak rekabet 2. Kamusal mallar 3. Dışsallıklar 4. Doğal tekeller 5. Ortak mülkiyet konusu kaynakların varlığı 6. Bilgi edinmenin maliyetinin yüksek olması 7. Gelir dağılımında eşitsizlik 8. Sosyal ahlak zayıflığı 9. Dışsal şoklar	1. Çoğunluk oylamasının kısır döngüye yol açması 2. Bürokrat davranışların savurganlığa neden oluşturması 3. Mülkiyet haklarının olmamasının etkisizliğine sebep olması 4. Rant ekonomisinin oluşması 5. Sıfır fiyatla arzın yarattığı etkisizlik 6. Siyasi hayatta tam rekabetin geçerli olmaması 7. Güç ve yetki dağılımında adaletsizlik 8. Ekonomik birimleri arasındaki çıkar çatışması 9. Maliyetlerdeki sürekli yükseliş 10. Türev Dışsallıklar

Kaynak: (Akça, 2011).

Ülkeler, Covid-19 salgınının neden olduğu ekonomik şokları önlemek amacıyla hazırlanan teşvik paketleri aracılığıyla ekonomideki sağlamlığı ve sosyo-ekonomik faydaları korumak için önemli tedbirler almaya başlamıştır. Covid-19 salgınına karşı alınan tedbirler belli ana başlıklara ayrılmıştır (Denetim ve Danışmanlık Merkezi [EY], 2020: 4):

- Destek Paketi Boyutu
- Ekonomik ve Sosyal Destekler (İşletmeler-vatandaşlar)
- Ekonomi Politikası ve Mali Destekler (İşletmeler-vatandaşlar)
- Sağlık Sistemini Güçlendirme Önlemler
- Sosyal Hareketlilik Kısıtlamaları

Bu eksenler doğrudan vatandaşlara ve doğrudan iş dünyasına (sektör ve firma büyüklüğüne göre) yönelik tasarlanmıştır. AB ülkeleri ve Türkiye’yi kapsayan ekonomik önlem ve teşvikler aşağıdaki Tablo 13’te ifade edilmiştir.

Tablo 13: Seçilmiş AB Ülkelerinde Uygulanan Mali Teşvik ve Tedbirler

Ülke	Mali Tedbirler
Avusturya	- Gelir vergisi ve kurumlar vergisi peşin ödemeleri sıfıra indirilebilir. - Vergi ödeme tarihi 30 Eylül 2020 tarihine kadar ertelenebilir veya bu tarihten önce taksitli olarak ödenebilir. - Gelir, kurum, KDV ve gelirin belirlenmesi için başvuru süresi 31 Ağustos 2020'ye kadar uzatıldı. - Kamu fonlarından şirketlere sağlanan destekler vergiden muaftır. - İşveren tarafından yapılan ek ödemeler 3.000 Euro'ya kadar vergiden muaf olabilir. - Dezenfektan üretiminde alkolün vergisiz kullanımına ilişkin prosedürün kolaylaştırılmasına ve alkolün vergiden muaf tutulmasına karar verildi. - Covid-19 krizi sebebiyle emeklilikten dönen doktorlara uygulanan avantajlı gelir vergisinde, şirketin satışından ya da feshinden sağlanan kazancın yarısı kadar indirim yapıldı.
Belçika	- Belirli sağlık tesislerine tıbbi malzeme ve ekipman sağlayan firmalar KDV'den muaf tutulmuştur. - KDV, gelir vergisi ve kurumlar vergisi otomatik olarak 2 ay boyunca ertelenmiştir. - Vergiler, ödemeler taksite bağlanmıştır. 2020 yılının ilk iki çeyreğinde, serbest meslek grubunda yer alan işçiler için kısa süreliğine sosyal güvenlik katkılarının ödenmesi bir yıl erteleme hakkına sunulmuştur. - Sağlık hizmetlerine yapılan bağışların gelir ve kurumlar vergisinden düşürülebileceği belirlenmiştir.
Çekya	- Vergi bildirimlerine göre Gelir Vergisi ödemeleri 3 ay ertelenecektir. - Şirket tarafından sunulan ve vergi dairesi tarafından onaylanan delillere dayanarak kurumlar vergisi avans ödemelerinin ertelenmesine karar verildi. - Doğrudan Covid-19 kriziyle ilgili olması kaydıyla, 2 ay içerisinde ve daha uzun bir süre boyunca ek KDV bilgilerinin gönderilmesi durumunda herhangi bir ceza uygulanmayacaktır. - Haziran 2020'de ödenmesi gereken ilk kişisel ve kurumsal gelir vergisi ödemelerinden vazgeçilecektir.
Danimarka	- KDV mükellefleri ve işverenlerin şirket ve gelir vergisi ödeme süreleri uzatılacak. - Talebi ciddi oranda azalan şirketler, çalışanlarını evlerine gönderebiliyor ve şirketlerin mali nedenlerden dolayı çalışanlarını işten çıkarmayacağını taahhüt etmeleri hâlinde maaşın %75'ini (en fazla 3100 euro) devlet ödüyor. Şirketler kalan %25'i ödüyor, böylece işçiler maaşın tamamını alıyor. Saatlik çalışanların zararını karşılama süresi %90'dır. (En fazla 3500 Euro) - Devlet, Covid-19 hastalarının hastalık izninin ödemesinin tamamını ödeyecek. - Covid-19'un yayılması söz konusu şirketi etkilerse 2020 yılı kâr beklentisinin düşürülmesi ve dolayısıyla vergi avansının düşürülmesi mümkün olmuştur. - Covid-19 sebebiyle geliri azalan girişimcilere, gelirlerinin en az %19 oranında azalması ve diğer şartlarda kamu tazminatı verilecektir.

Tablo 13: Seçilmiş AB Ülkelerinde Uygulanan Mali Teşvik ve Tedbirler (devamı)

Finlandiya	• Covid-19'dan dolayı geciken vergi beyannameleri ek süre gerektirebilecek olup herhangi bir gecikme ücreti alınmayacaktır. • Ekonomik sıkıntı içinde olan şirketlerin ödediği vergilerle ilgili olarak, şirketin mali yıl kârının beklenenden düşük olması durumunda ödeme emirleri ve vergi avans ödemesinde yeniliklere gidilecektir. • 1 Mart 2020 tarihinden itibaren geç vergi faiz oranı %7'den %4'e düşürülecektir. • Emeklilik fonları, vergi mükellefinin talebi üstüne işveren ve serbest meslek sahiplerinin emeklilik ödemelerini en fazla üç ay süreyle ertelenebilecektir.
Fransa	• İşçi ve işverenlerin ödemelerinin tamamının veya bir kısmının ödenme tarihi en fazla üç ay ertelenmiştir. • Serbest meslek grupları için aylık vergi ödemeleri mart ayı sonrası ileri bir süreye ertelenmiştir. • Covid-19 nedeniyle mali sıkıntı yaşayan işletmelere şirket ve emlak vergisi kredisi ile duruma göre geçici vergi ödemesini uzatma seçeneği sunuluyor. • Zamanında ödenmeyen vergilerde faiz ve ceza uygulanmayacaktır. • Covid-19'dan dolayı sıkıntı yaşayan küçük işletmelerin su, doğalgaz, elektrik faturaları ve kiralarını geçici olarak askıya almalarına izin verildi. • İstisnai durumlarda kısmi işsizlik sistemi uygulanmaktadır. Bu uygulama ev işçileri için de geçerlidir. Devlet evde kalmak zorunda kalan çalışanlarına tazminat ödeyecektir. • Küçük şirketler için bir destek fonu oluşturulacaktır. Küçük şirketler ile ifade edilmek istenen; cirolarında ciddi düzeyde düşüş yaşayan mikro girişimciler ile serbest meslek sahibi çalışanlarıdır.
Almanya	• KDV ve kurumlar vergisine ilişkin ödemeler 31 Aralık 2020 tarihine kadar ertelendi. • Ödemesi yapılmayan vergilere ilişkin gecikme cezaları kaldırıldı. • Girişimciler ve işe yeni başlayan şirketler için ek kamu finansmanı sunulacaktır.
Yunanistan	• Krizden etkilenen şirketler, serbest çalışanlar ve özel girişimcilerin KDV ve diğer vergi borçlarının ödenmesi durdurulmuştur. • Ertelenen ödemeler, faiz ve ek ücret olmaksızın 4 eşit taksitle ödenebilecek. • Bekleyen tüm vergi iadesi talepleri anında hesaba aktarılacaktır. • Vergi ve sosyal vergi ödeme yükümlülüklerinde (KDV hariç) %25 indirim uygulanacaktır. • Firmaların hijyen ürünlerine (maske, eldiven vb.) KDV'si %24'ten %6'ya düşürülecektir. • Covid-19 krizinden etkilenen şirketlerin sermayelerine verilen kredilerin geri ödemesi eylül ayına kadar durdurulacak. • Hastanelerde çalışan toplam 108.000 memura Paskalya ikramiyesi dağıtılacaktır.

Tablo 13: Seçilmiş AB Ülkelerinde Uygulanan Mali Teşvik ve Tedbirler (devamı)

Macaristan	• Konut, yemek, sanat, eğlence ve boş zaman hizmetleri alanlarında sosyal güvenlik primleri kısa süreli olarak kaldırılacak ve bu personellerin primleri temel sağlık sigortası ödemesi düzeyine indirilecektir. • Küçük firmalar için vergi tatili uygulanacaktır. • En çok etkilenen sektörlerde (örneğin turizm, restoran işletmeciliği, etkinlik yönetimi, eğlence endüstrisi) işverenlerin bordro vergileri geçici olarak kaldırılacaktır. Çalışan sosyal güvenlik kesintisi Mart-Haziran 2020’de iptal edilecektir.
İtalya	• İşveren ve çalışanların sosyal güvenlik ödemeleri geçici olarak ertelenecektir. • Turizm, ulaşım, eğlence, spor ve eğitim gibi sektörlerde faaliyeti olan şirketler için KDV, Emlak ve Gelir Vergileri ödemeleri ertelenecektir.
Hollanda	• Salgından dolayı firmaların Kurumlar Vergi, KDV ve kesinti, sorumlulukların ertelenmesi karar verilmiştir. • Ödenmesi geçen vergiler için uygulanan cezalardan vazgeçilmiştir. • Salgın nedeniyle işsiz kalanlar için işsizlik ödeneğinden yararlanmaları sağlanacaktır.
Norveç	• KDV, Gelir Vergisi ve Sosyal Güvenlik Kurumu aksamalarının durdurulmasına karar verilmiştir. • Hava Yolcuları Vergisi yükümlülerine geçici muafiyete gidilmiştir. • Salgından dolayı giderleri artan yerel yönetimle ek bütçe yardımı yapılacaktır. • Covid-19 salgınıyla beraber olarak hizmete geri dönen emekli sağlık çalışanları için emeklilik haklarının negatif etkilenmemesi için bazı tedbirler alınmıştır.
Polonya	• Covid-19’dan dolayı etkilenen firmaların personellerinin maaşlarının ortalama yasal ücretin %40’ına kadar desteklenmesi kararlaştırılmış ve personeller ise maaşlarının beşte bir oranına düşürülmesini kabul etme koşulu getirilmiştir. • Vergi mükelleflerin, taksitler şeklinde ödeme ve borçlardan vazgeçmede dâhil olmak üzere KDV borçlarının ödenmesinin askıya alınması için müracaat etmenin kolaylığı sağlanmıştır. • Salgınla baş etmede katkısı olan belli yerli malzemeler için kısa süreli olarak KDV sıfıra indirilmiştir.
İspanya	• Pandemiden etkilenen işverenler için personellerinin istihdamını garanti etmesi şartıyla, işveren gecikmelerinin ödenmesinde imtiyaz getirilmiştir. • “<i>Serbest çalışanlara verilen işsizlik parası en az 1 ay</i>” olacak şeklinde kararlaştırılmıştır.
İsveç	• Ocak ve Eylül arası dönemlerde işletmeler, işverenlerin sosyal güvenlik katkılarının üç aylık ödemesini askıya alınacaktır. • Belediyelerin ve bölgelerin virüsle ilgili acil durum gelirlerinin finansmanı merkezi idare tarafından sağlanacaktır. • Kültür ve spor sektörleri için ayrıca ek finansman sağlayacaktır. • Belli tüketim malları, oteller, restoranlar gibi sektörlerde şirketler için kiralama maliyetlerinde kısa süreliğine indirim sağlanacaktır.

Tablo 13: Seçilmiş AB Ülkelerinde Uygulanan Mali Teşvik ve Tedbirler (devamı)

İsviçre	• Sosyal güvenlik ödemeleri, krizden negatif etkilenen firmalar için kısa süreliğine ve faiz olmadan ileri tarihe ertelenmesine karar verilmiştir. • İşveren kesimin mesleki emeklilik planındaki personellerin katkılarını ödemek için sağladıkları işveren katkı rezervlerini kısa süreliğine kullanılmıştır.
Türkiye	• Salgının ekonomik etkilerini düşürmek için 100 milyar TL'lik "<i>Ekonomik İstikrar Kalkanı</i>" paketini duyurmuştur. • Konaklama vergisinin mevcut ödeme tarihi 1 Nisan 2020 yerine 1 Ocak 2021'e uzatılmıştır. • Salgından dolayı işini kaybeden veya gelir durumu düşük olan ailelere direk olarak gelir desteği sunulmuştur. • 2020 yılında Seyahat Acentaları Birliği'ne ödenen yıllık aidatın alınmaması kararı uygulanmıştır. • Kamu bankaları aracılığıyla ücretliler, asgari ücretliler, emekliler, girişimciler ile hane geliri 5.000 TL'nin altında olan diğer orta ve düşük gelir gruplarına yönelik temel ihtiyaçlara yönelik destek paketi açıklanmıştır. • Asgari ücret desteğinin devam ettirilmesine karar verilmiştir. • Kısa çalışma ödeneğinin devreye alınmasına karar verilmiştir. • En düşük emekli maaşının 1500 TL'ye yükseltilmesi kararı alınmıştır. • 17 Kasım 2020'de yürürlüğe giren "<i>7256 Sayılı Bazı Alacakların Yeniden Yapılandırılması ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkındaki Yasa</i>" çerçevesinde Hazine ve Maliye Bakanlığına, il özel idarelerine ve Belediyelere, SGK, bağlı kurum ve kuruluşların tahsil büroları tarafından takip edilen alacaklar, (vergi cezaları, gecikme faizleri, gecikme zamları dâhil), yapılandırılacaktır. • 7256 sayılı yasa çerçevesinde "<i>Yeni İstihdam Teşvikleri</i>" ve "<i>Ek İstihdam Prim Desteği</i>" yürürlüğe girecektir.

Kaynak: Koç ve Yardımcıoğlu (2020) tarafından Ekonomik İş birliği ve Kalkınma Örgütü [OECD], 2020a; OECD, 2020b; Avrupa Komisyonu [EC], 2020B; Denetim ve Güvence Hizmetleri [KPMG], 2020; Uluslararası Para Fonu [IMF], 2020; Resmî Gazete 'den, (2020) derlenerek hazırlanmıştır.

Ülkelerin, Covid-19'un sağlık politikalarını geliştirmeye yönelik başvurdukları bazı mali tedbirler vardır. Çünkü Covid-19 insan sağlığını etkileyen bir hastalık olduğundan sağlıkla beraber finans, ekonomi ve çeşitli sektörleri de etkilemiştir. Küresel salgının ekonomik etkileri en aza indirmek ve ekonomik dengeyi korumak için ülkeler teşvik politikaları uygulamaya koyarak mali önlem ve destek paketleri açıklamıştır. Sağlık sektöründe, ek olarak yoğun bakım üniteleri, gerekli ekipmanlar, koruyucu maske ve kıyafet gibi teknik ihtiyaçların artmasından dolayı ek mali kaynak ihtiyacını da ortaya çıkarmıştır. Sonuç olarak, sağlık bakanlarına ek bütçe sağlanması, vergi muafiyeti ve teknik ekipman üreten firmalara sübvansiyon sağlanması gibi sağlıklı teşvik eden birçok uygulama tespit edilmiştir (Koç ve Yardımcıoğlu, 2020: 126-140).

Tablo 14: Sağlık Politikalarının Geliştirilmesine Yönelik Mali Tedbirler

Avusturya	- Eyaletlere sağlanan 100 milyon Euroluk fonla, yatarak ve ayakta tedavi için ek kapasite oluşturulacak. - 60 milyon Euro ile sağlık sistemine harcamalar için ek bütçe verilecektir - Hastanelere ekipman finanse etmek ve fazla mesaiyi telafi etmek için 130 milyon Euro ek destek sağlanacaktır.
Belçika	- İlaç şirketlerine ve tedarikçilere laboratuvar alanı, insan kaynağı, reaktif ve makine sağlanması amacıyla üniversiteler ve firmalar arasındaki biyoteknoloji iş birlikleri teşvik edilecektir. - Bakım merkezlerine 370.000 maske dağıtılacak. - Hastanelere yatak başına daha yüksek bütçe ayrılacaktır. - Sosyal merkezlere 1 milyon Euroluk destek tahsis edilecektir.
Çekya	- Covid-19 Teknoloji Programı çerçevesinde doğrudan yenilikçi firmaları desteklemek ve krizle mücadele için yeni çözümler oluşturulmasını teşvik eden 7,2 milyon Euro destek paketi geliştirilmiştir. - Covid-19’le beraber mücadele etmek amacıyla ek 300 milyon Euro finans desteği sağlanacaktır. - Sağlık sektörünün hacmini yükseltmek için AB dışı sağlık çalışanlarının Çek hastanelerinde çalışmalarına destek verilecektir. - Çek Cumhuriyeti, enfekte vatandaşların hareketlerini izlemek için yeni bir “akıllı karantina sistemini” devreye sokacaktır.
Danimarka	- Devlet, Covid-19 başta olmak üzere sağlık araştırmaları yapan kamu ve özel araştırma enstitülerinin kullanımına sunulacak yaklaşık 20 milyon Euroluk bir fon kurulmuştur. - Nova Nordisk Vakfı Danimarka’nın gelecekteki yeni viral salgınlara karşı hazırlığını ve yanıtını güçlendirmesine yardımcı olabilecek araştırma ve geliştirmeyi desteklemek için 2,7 milyon Euro tahsis etmiştir.
Finlandiya	- Devlet sağlık hizmetlerinde kullanılan ilaç, mal ve hizmetlerin satışını sınırlandırılmıştır. - Covid-19’un neden olduğu özel önlemlerden dolayı, işten ayrılması veya tecrit ya da karantinada kalması talimatı verilen kişilere, kaybedilen maaşın telafisi için sağlık raporuyla bulaşıcı hastalık ödeneği verilmiştir.
Fransa	- Koronavirüsle mücadele etmek amacıyla sağlık sektörlerine tahminen 19 milyon Euro ilave bütçe tasarlanmıştır. - Hastane profesyonellerine Mayıs 2020 itibariyle istisnai bir bonus ödemesi karşılanacaktır. - Sağlık Bakanlığına planlarını finanse etmesi için 9 milyon Euro ilave bir ödenek sunulmuştur.
Almanya	- Ekonomi ve Teknoloji Bakanlığı kapsamında koruyucu ekipman üretiminin yükseltilmesi için bir düzen kurulmasına karar verilmiştir. - Covid-19 için uygulanan testlerinin finans kaynağı sağlık sigortası aracılığıyla sağlanmıştır. - Hastaneler nisan ve haziran ayları arasındaki dönemde, sağlık personellerine koruyucu giysiler alınabilmesi için hasta başına 50 Euro ek bütçe sunulmuştur.
Yunanistan	- Covid-19 karşısında alınan mücadelede Sağlık bakanlığına 90,5 milyon ilave finansman sağlanmıştır.

Tablo 14: Sağlık Politikalarının Geliştirilmesine Yönelik Mali Tedbirler (devamı)

Macaristan	- Sağlık personellerine, ek ödeme yapılması ve ulaşım hizmetlerinden parasız yararlanmasına karar verilmiştir. - Hidroksiklorokin ve hidroksiklorokin içeren ilaçların dışarıya satımı yasaklanmıştır.
İtalya	- Sağlık Bakanlığı'na 20.000 üzeri sağlık personeli işe alınmıştır. - Sağlık cihazları ve kişisel koruma ekipmanları üretimini yapana firmalar devlet tarafından destek sağlanması kararı alınmıştır.
Norveç	- Covid-19 için aşı geliştirmek için “<i>Salgın Hazırlık Yenilikleri Koalisyonu</i>” (CEPI) kurulmuş ve 1,6 milyar Euro tutarında sermaye sağlanmıştır.
Polonya	- Sağlık merkezlerinin fazladan ihtiyaçları için yaklaşık 27 milyon Euro'luk ek destek paketi verilmiştir.
Portekiz	- Hastane kapasitesinin yükseltilmesi ve yeni açılan hastaneler için yatırıma yönelik mali desteklerin artırılması sağlanmıştır. - Daha fazla hemşire görevlendirilmesine karar verilmiştir.
İspanya	- 200 yabancı sağlık personellerinin işe alınması kararlaştırılmıştır. - Silahlı Kuvvetlerin yardımlarıyla geçici hastaneler oluşturulmuştur.
İsviçre	- Federal hükümet, malzemelerin zamanında tanımlanıp ele alınabilmesi için “<i>solunum cihazları, teşhis testleri, cerrahi maskeler veya koruyucu giysiler de dâhil olmak üzere temel ilaç ve tıbbi malzeme</i>” tedarikine ilişkin raporlama yapılması yürürlüğü getirmiştir.

Kaynak: Koç ve Yardımcıoğlu (2020) tarafından OECD'den (2020a; OECD, 2020b; KPMG, 2020; IMF, 2020; EC, 2020b) yararlanılarak hazırlanmıştır.

Salgının etkisini sınırlamaya yönelik alınan tedbirler arasından uluslararası taşımacılığın durdurulması bazı iş yerleri süresiz kapatılmasına sebep olmuş peşinden maske, eldiven, kolonya ve antibakteriyel ürünleri fiyat artışından karaborsaya düşmüştür. Yaşanan mali dengesizliklerden dolayı ekonomik önlemler geliştirilmiştir. Covid-19 salgının hızla yayılması ve bu durumun kontrol altına alınabilmesi için alınan tedbirler birçok global ülkenin ekonomisini önemli derecede etkilemiştir. Bu sübvansiyonların amacı, işletmelerin kesintiye uğrayan nakit akışına istikrar kazandırmak ve yoksul hanelere ve işini kaybedenlere anında gelir sağlamaktır.

2.3 Covid-19 Pandemisinin Sektörel Bazda Etkileri

Dünya Sağlık Örgütü tarafından salgının pandemi olarak ilan etmesinden sonra virüsün dünya genelinde özellikle de virüsün ortaya çıktığı ülkelerde yayılmasını yavaşlatmak için acil

önlemler alınmıştır. Bu süreçte birçok işletme ağır darbe almıştır. Bu da olumsuz etkilere ve yıkıcı ekonomik sonuçlara neden olmuştur.

Seyahat yasaklarından iş yerlerinin kapatılmasına, sosyal izolasyondan sokağa çıkma kısıtlamalarına kadar uzanan bu sert önlemler, ekonomik sektörlerin çoğunu durma noktasına getirmiş, hatta hizmet sektöründeki firmaların kapanmasına ve personellerin işsiz kalmasına neden olmuştur. Oteller, restoranlar, kafeler gibi yerlerin kapatılması, toplu taşıma ve uçakta seyahatlerin durdurulması gibi birçok tedbir ekonomide yaşanacak bir talep düşüşüyle büyük bir duraksamaya yol açmıştır. Küresel salgın, tarım, ticaret, sanayi, lojistik, finansal bankacılık, sağlık, havayolu ve enerji piyasaları gibi birbirine bağlı birçok sektörü negatif etkileyen bir ekonomik krize yol açmıştır. Sokağa çıkma kısıtlamalarının var olduğu sürece ülkeler toplamında %94 oranında, iş yerleri kapatılmıştır. Bu durum işsizlik oranlarında ciddi artışa yol açmıştır (Ünüvar ve Aktaş, 2022: 130). Sermaye piyasalarında yaşanan önemli kayıplar, işsizlikteki ciddi artış, şirketlerin iflasına yol açan talep, tedarik ve ulaşım sorunları, psikolojik stres, panik nedeniyle gıda ve ilaç stoklanması satışlarda keskin bir artışa sebep olmuştur (Duran ve Acar, 2020: 57). Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 2020 yılı ikinci çeyreğine ilişkin tahminleri Tablo 15'de gösterilmiştir. Covid-19'un en çok etkilediği sektörler perakende ticaret, imalat, konaklama, emlak ve gıda hizmet endüstrileri olmuştur (Şanlı, 2020: 626).

Tablo 15: Covid-19'un İstihdam Üzerindeki Etkisinin Sektörler Üzerindeki Risk Tahmini

Sektör	Toplam İstihdamdaki Payı (%)	Risk Durumu
Eğitim, Halk Sağlığı ve Sosyal Hizmet Aktiviteleri, Kamu Hizmetleri	14,5	Düşük
Tarım (Balıkçılık ve Orman)	26,5	Düşük Orta
İnşaat, Finans, Sosyal Sigorta, Maden	10	Orta
Sanat, Eğlence, Ulaşım, İletişim vb.	11,5	Orta Yüksek
Konaklama ve Yemek Hizmetleri	4,3	Yüksek
Emlak, İş ve İdari Faaliyetleri	4,7	Yüksek

Tablo 15: Covid-19’un İstihdam Üzerindeki Etkisinin Sektörler Üzerindeki Risk Tahmini (devamı)

İmalat	13,9	Yüksek
Toptan Perakende Ticaret vb.	14,5	Yüksek

Kaynak: (Uluslararası Çalışma Örgütü [ILO], 2020).

Tedarik Zinciri ve İmalat Sanayi Üzerinde Etkisi

Covid-19’un olumsuz etkileri arasında tedarik zinciri ve imalat sanayi sektörü gelmektedir. Böyle acil durumlarda fabrikaların, tedarikçilerin ve ulaşım bağlantılarının kısa süreli yokluğu, tedarik zinciri üzerinde negatif bir etki yaratmıştır. Dünyanın üretim merkezi olarak bilinen Çin’de virüsün meydana çıkmasıyla üretim, tedarik zincirlerini ve ticareti negatif yönde etkilemiştir. Covid-19 pandemisinde dünya ekonomisi üzerinde 2020 yılındaki etkisi AB ülkelerinin de içinde olduğu endüstriyel üretimin çökmesi, yatırımın ve tüketimin azalmasıyla beraber uluslararası ticaret cirosunun çökmesine neden olmuştur (Yücel, 2023: 32).

Dünya için mal üreten ülkede fabrika faaliyetlerindeki aksamalar ve çalışanların devamsızlığı derin bir küresel ekonomik durgunluğa ve ani kitlenmelere yol açmıştır. Çin ürünlerine olan talebin azalması, Çin’de dâhil olmak üzere birçok ülke ekonomisinde ciddi gerilemelere zemin hazırlamıştır (Atlı, 2020). Bu bakımdan Covid-19 salgını imalat sektörünü de olumsuz etkilemiştir (Nicola ve diğ., 2020: 3):

“Birleşik Krallık’ta imalat sektörüyle ilgili bir anket çalışmasına yanıt verenlerin %80’inden fazlası önümüzdeki iki çeyrekte cironun düşmesini beklerken, %98’i salgının iş dünyası üzerindeki etkisinden endişe duyduklarını vurgulamışlardır”

Tarım Sektörü Üzerinde Etkisi

Covid-19 pandemisi tarımsal ticareti de önemli ölçüde etkilemiştir. Bu mücadelede alınan önlemlerle beraber turizm sektörü durma noktasına gelmiş ve dışarıda yeme-içme sektöründe %80 oranlarında düşüş yaşanmıştır. Bu durum tarımsal gıda talebinde düşüslere neden olmuştur (Nicola ve diğ., 2020) yapmış oldukları çalışmada tarım sektörünün esnekliği Covid-19 salgını ile beraber test edilmesi amaçlanmıştır. Elde ettikleri sonuçlar karşısında “otel

ve restoranlardan gelen talepteki küresel bir çöküşün, tarımsal emtia fiyatlarını %20 oranında düşürdüğü gösterilmektedir.” Enerji, eğitim, finans, turizm gibi alanlarda yaşanan daralmalardan dolayı tarımsal daralmanın da düşük olacağı ifade edilmiştir. Diğer yandan talepteki azalma, dış ticaretin durması, taşıma sorunu gibi nedenlerden dolayı et, sebze gibi dayanıksız gıdaların bozulma sorunları tarımsal anlamda sorunlara zemin hazırlamıştır (Duran ve Acar, 2020: 58).

Lojistik ve Ticaret Üzerine Etkisi

Dünyayı etkilemeye başlayan bu salgın küresel ekonomide gerilemeye ve dünya dış ticaretinde keskin düşüşe geçerek ülkeleri ithalat ve ihracat yapamaz duruma getirmiştir. Ekonomik kalkınmada önemli rol oynayan lojistik sektörü de büyük zarar görmüştür. Sonuç olarak ulaştırma ve turizm gibi sektörler dönüşüme uğramış ve beraberinde lojistik sektörü derin yaralanmıştır (Kaya, 2020: 233). Covid-19, demiryolu yolcu ve yük taşımacılığı da önemli açıdan yavaşlamıştır. Dünya genelinde havayolu ve yük taşımacılığı en çok zarar gören alan olmuştur. Salgınlar birlikte dış ticarete meydana gelen dünya dış ticaretinde yavaşlama dünya genelinde ki ekonomiyi sekteye uğratmıştır. İnsanlar yaşamlarını sürdürebilmek için dışarı çıkıp temel gıda ve içecek gibi ürünleri satın alması zorlaşmıştır (Akçacı ve Çınaroğlu, 2020: 454). Bu noktada dünya çapında temel gıdanın yanı sıra diğer ihtiyaçlarında (temizlik malzemesi, giyim, teknoloji vb.) karşılanması için dijital hizmetler ve e-ticaret sistemlerine daha çok yoğunluk verilmiştir. Covid-19, ticari faaliyetlerin fiziksel ortamlardan sanal ortama kaydırılması süreci önemli ölçüde hızlanmıştır. Özellikle pandeminin ilan edildiği mart ayından itibaren e-ticarete büyük bir artış gözlemlenmiştir. Evde olan bireylerin internet kullanım oranının artması ile birlikte e-ticaret sektörünün de büyüdüğü görülmektedir (Güven, 2020: 256). Ayrıca bu süreçte tedarik zincirleri ve sektörel faaliyetleri de önemli oranda etkileyerek küresel ekonomide ki olumsuzluğa bir etken olmuştur. Örneğin Samsung markası, bu süreçte kapanan perakende mağazalarının zararını telafi edebilmek için bir e-ticaret platformu oluşturarak ürünlerini satmaya başlamıştır (Taşel, 2020: 134).

Bankacılık ve Finans Sektörü Üzerine Etkisi

Covid-19 döneminde yoksul kesimlere sağlanan kredilerin kısıtlanması sonucunda bankaları ve finans kuruluşlarını negatif bir şekilde etkilemiştir. Çeşitli sektörlerde işyerlerinin

kapatılması, üretimin azalması, ya da tamamen durdurulması, satışlarda düşüş, çalışanların evde kalmaya zorunluluğu kaçınılmaz şekilde borçların çevrilmesini negatif etkilemiştir. Bankacılık ve finans sektöründe yaşanması kaçınılmaz problemleri azaltmak adına devlet ve merkez bankaları likidite sağlama, şirketlerin vergi ve kredi borçlarının süresini uzatma, küçük ve orta büyüklükteki işletmeleri (KOBİ) desteklemek gibi çeşitli destek tedbirlerine başvurulmuştur.

Havacılık Sektörü Üzerine Etkileri

Ülkelerin başta almış oldukları önlemler başında ilk olarak uçak ve seyahatlerin yasaklanması gelmiştir. Uluslararası Havalimanları Konseyi (ACI) tarafından yapılan varsayımlara göre, 2020 yılında küresel havalimanı yolcu trafiği ilk çeyrekte %12 oranında azalma yaşanması beklenmiştir. Bu azalmadan en çok etkilenen bölgeler %24 ve %9,1 daralmayla ilk sırada Asya ve Avrupa bölgeleri olmuştur. Covid-19 önce 481 milyon yolcu sayısı ile en kalabalık üçüncü bölge Kuzey Amerika bölgesinde salgından dolayı yolcu sayısında yaklaşık %1 daralma öngörülmüştür. Tablo 16’da Covid-19 sonrasında küresel havalimanının da beklenen yolcu trafiğinin değişimi gösterilmiştir (Duran ve Acar, 2020: 57-59).

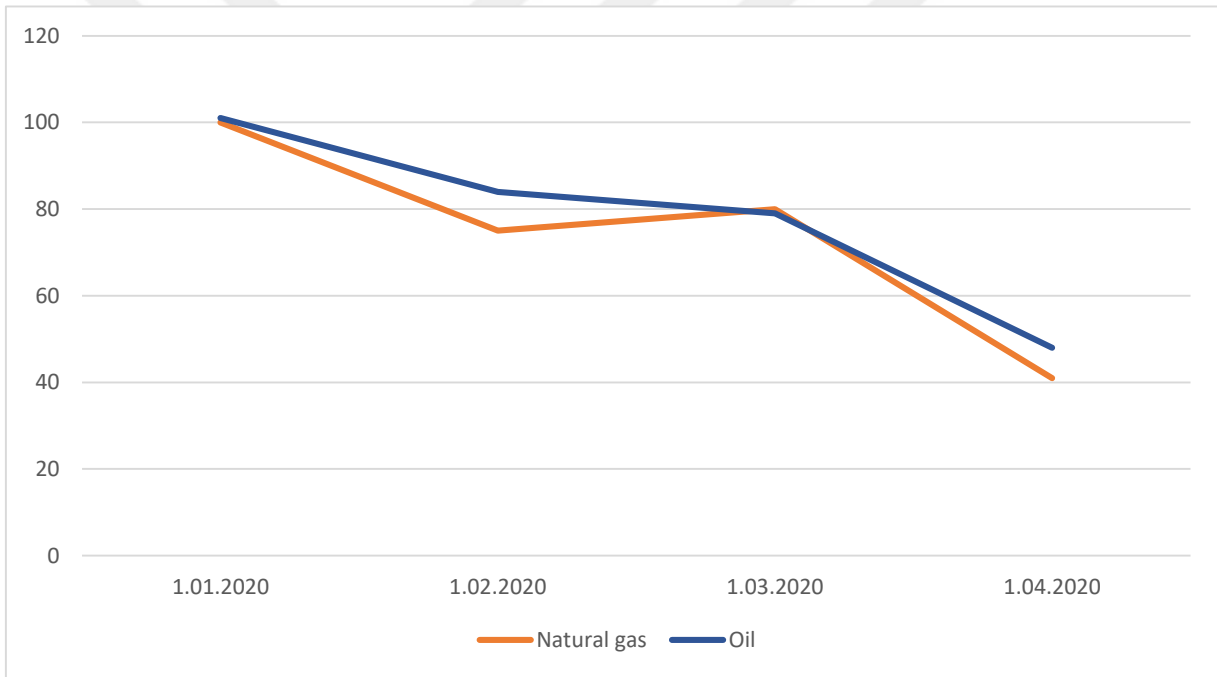
Tablo 16: Covid-19 Sonrası Küresel Havaalanı Yolcu Trafiğindeki Değişim

Bölgeler	COVID-19 öncesi öngörülen yolcu sayısı (milyon)	COVID-19 sonrası öngörülen yolcu sayısı (milyon)	Değişim oranı
Afrika	55	55	-%0,3
Asya	867	659	-%24
Avrupa	503	457	-%9,1
Latin Amerika	181	180	-%0,3
Ortadoğu	109	104	-%4,2
Kuzey Amerika	481	477	-%1
DÜNYA	2.195	1.193	-%12

Kaynak: (Uluslararası Havalimanları Konseyi [ACI], 2020).

Enerji Sektörü Üzerindeki Etkisi

Modern yaşamın kilit faktörlerinden biri olan enerji sektörü de bu krizden benzersiz şekilde etkilenmiştir. 2020 yılının başlarında Suudi Arabistan ve Rusya arasında yaşanan petrol savaşları petrol fiyatların düşüşe neden olmuştur. Salgın sırasında insanların ve malların hareketlerinde bir düşüşe sebep olan zorun seyahat kısıtlamaları, havacılık sektörünün durmasıyla azalan yakıt talebi, kömür ve diğer enerji ürünlerine olan talebin düşmesine ve bunun sonucunda petrol fiyatlarında azalmaya yol açmıştır.

Şekil 1: Petrol ve Doğal Gaz Fiyatlarındaki Değişim

Şekil 1’de, 1 Ocak-1 Nisan 2020 tarihleri arasında petrol ve doğal gaz fiyatlarındaki değişimin seyri gösterilmektedir.

Özellikle Avrupa ve Kuzey Amerika’da yoğunlaşan Covid-19 salgını sonucunda hem küresel talebin azalması hem de artan endişeler nedeniyle petrol fiyatlarındaki düşüş yaşanmıştır (Duran ve Acar, 2020: 61). Petrol piyasasını etkileyen ülkelerin faaliyetleri, özellikle Nijerya, Cezayir, Umman ve gelirlerinin çoğunu petrol ihracatından elde eden diğer ülkeleri olumsuz

etkilemiştir. Doğal gaz için yapılan sözleşmeler petrol fiyatı üzerinden devam ettirilmektedir. Dolayısıyla petrol fiyatlarındaki düşüş doğalgaz fiyatlarına da yansımıştır (N. Şahin, 2022: 70).

Sağlık Sektörü Üzerine Etkisi

Covid-19 diğer sektörlerde olduğu gibi sağlık sektörünü de etkilemiştir. Virüsün etkilerinden korunmanın önemli bileşenleri hijyenik ortamın oluşturulması ve sağlıklı yaşam imkanının sunulmasıdır. Özellikle salgının yaraladığı sektör dezenfektan ürün firmaları olmuştur. Covid-19 salgınıyla birlikte kolonya, sıvı sabun ve benzeri ürünlere olan talebin artması bunun gibi ürünleri üreten firmaların siparişleri yetiştiremez durumuna sokmuştur. Temel tıbbi malzeme ve ekipmanlara sınırlı erişim (tıbbi maske, ilaçlar, test kitleri, solunum cihazı), hastalığın yayılmasını önlemek için gereken temel malzemelere olan ihtiyacın artması (maske, dezenfektan, kolonya) ve hastaların tedavisi için yataklara olan talebin artmasından dolayı tedarik zincirini bu durumdan doğal olarak etkilenmiştir (Akbal, 2020: 185-187). Sağlık sektörü açısından koruyucu elbise ve tulumlar önemli bir yere sahip olmuştur. Ayrıca günlük yaşamda bağışıklığı güçlü tutmak ve virüslerden korunmak için eczanelere olan ilgi de artmıştır. Bu talepten dolayı ilaç firmaları üretim kapasitelerini hızlandırmıştır. Buna bağlı olarak aşırı üretecek olan firma yüksek kazanç elde edeceğinden ilaç firmaları ilacı bulmak için birbirleriyle yarış hâline girmişlerdir (N. Şahin, 2022: 71).

Ülke ekonomilerinin birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğu günümüzde, Covid-19 gibi salgın hastalıkların hızla yayılması kaçınılmaz olmasıyla beraber bu yayılma kısa sürede tüm dünyayı sarmış, ekonomik ve sosyal hayatın gelişmesi, beraberinde çöküşlere neden olmuştur. Bir domino etkisiyle ekonominin birbirine bağlı sektörlerinde çöküşe yol açmıştır

Türkiye de Covid-19 pandemisinden en çok etkilenen ülke sıralamasına girmiştir. Türkiye'nin ekonomik faaliyetleri mart ayının ortasından itibaren; dış ticaret, turizm ve iç talep kanallarıyla etkilemeye başlamış ve nisan ayı itibarıyla derinleşerek ekonominin tamamına yansımıştır (Adıgüzel, 2020: 192).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE PANDEMİNİN ETKİLERİ VE DEVLET-PIYASA İLİŞKİLERİ

Bu bölümde, Covid-19 pandemi sürecinin oluşturduğu ekonomik etkiler Türkiye kapsamında incelenmiş ve bu sürecin etkileri sosyal, sağlık ve turizm gibi sektörler üzerinden değerlendirilmiştir.

3. TÜRKİYE’DE COVID-19 VİRÜSÜNÜN ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİMİ

Covid-19 ilk olarak Çin’de tespit edildikten sonra Japonya, Tayland, Kore dâhil olmak üzere diğer ülkelere hızla yayılmaya başlamıştır. Küreselleşmenin etkisiyle de diğer ülkelere kadar hastalık etkisini göstermiştir. Türkiye’de koronavirüse yakalanma sürecini değerlendiren Sağlık Bakanı Fahrettin Koca tarafından 11 Mart’ta yapılan açıklamada ilk kez bir vatandaşın sonuçlarının pozitif çıktığı duyurulmuştur. Ardından *“Türk Hava Yolları, 13 Mart 2020 tarihinde dokuz Avrupa ülkesine yönelik olan uçuşları askıya kaldırmıştır. 21 Mart 2020’den sonra Türkiye’de uçuşların yasaklandığı ülke sayısı 68’e çıkmıştır.”* Bu durum beraberinde seyahat kısıtlarını getirmiştir (Bahar ve Çelik İlal, 2020: 130). Türkiye, çoğu Avrupa ülkesine göre en düşük Covid-19 ölüm oranlarından birine sahiptir. Ayrıca %2,8 gibi düşük bir ölüm oranına, %72,6 gibi yüksek bir iyileşme oranına ve yoğun bakım altında tedavi edilen kritik vakalara sahiptir (Bakır, 2020: 443).

Hastalığın yayılma endişesi nedeniyle birçok firma koruyucu önlemler almaya başlamıştır. Bunlar şirket içinde hareketin kısıtlanması, toplantı ve konferansların iptal edilmesi, personelleri evden çalışma sistemine geçirilmesi, bazı tesislerin kapatılması şekline sıralanabilir. Virüs karşındaki tedbirler güçlendirilmiş ve bazı önlemler alınmıştır (N. Şahin, 2022: 67-68). Bunları şu şekilde sıralanabilir:

- 16 Mart’ta üniversiteler kapatılmış ve dönem dersleri uzaktan eğitim şeklinde sürdürülmüştür.
- Cumhurbaşkanının yurt dışındaki programları belirli bir süre askıya alınmıştır.
- İspanya, Almanya, Fransa, Norveç, Belçika, Danimarka, İsveç, Avustralya ve Hollanda uçuşları iptal edilmiştir.

- Kültürel ve sanatsal alanlarda yapılacak faaliyetler askıya alınmıştır.
- Tüm ibadetlerin toplu bir şekilde yapılmasının önüne geçilmiştir.
- Marketlere maske olmadan gitmek yasaklanmıştır. Maske kullanımı, kapalı mekanlarda mesafe kuralı ve hijyen önlemleriyle aynı yerde bulunabilecek insan sayısının kısıtlanması amaçlanmıştır.
- Dışarı  ıkma yasağı 65 yaş üstü ve 20 yaş altı kişilere uygulanmıştır.
- HES kodu uygulamasıyla, kodu olamayanların kalabalık ortamlara girmesi engellenmiştir
- Kamu ve özel kuruluşlarda çalışan sağlık personellerin 3 ay boyunca ikinci bir duyuruya kadar işten çıkmaları yasaklanmıştır.
- Aşı yaptıırma teşvik edilmiş ve aşı yaptıırmayanlara belli zaman aralıklarda PCR testi yaptıırma karşılığında çalışma ya da kalabalık ortamlara gitmelerine izin verilmiştir (N. şahin, 2022: 69-78)

Bu durum eldiven, maske, kolonya, solunum cihazı, tıbbi bez, temizlik ürünleri, bazı elektronik ekipmanlar, kurye hizmetleri, kargo hizmetleri, sosyal ağlar gibi sınırlı sayıda mal ve hizmet üreten sektörler dışında çoğu sektörün üretimini olumsuz etkilemiş ve sınırlandırmıştır. Aylarca turizm, ulaşım, yiyecek-içecek ve etkinlik (sinema, tiyatro, düğün, toplantı) sektörlerindeki faaliyetler durdurulmuştur. Salgının uzun sürmesi durumunda gıda kıtlığının önlenmesi amacıyla tarım sektörü üzerindeki kısıtlamalar hafifletilmiştir. Markete saldıran vatandaşların oluşturduğu kalabalık ortam tehdit olarak görüldüğünden marketler açık tutulmaya çalışılmıştır (Demir ve Esen, 2021: 90). İnsanların toplu bir biçimde hizmet ve üretim meydana getirdikleri alanların kısıtlanması dolayısıyla iş akışını bozarak şirketler ve bireyler için mali krize neden olmuştur (Akçacı ve  ınaroğlu, 2020: 146). İlk korona vakasının tespit edilmesinin ardından uygulamaya konulan önlemler ve izolasyon tedbirleri ekonomiyi yavaşlatırken, virüs tüm ekonomik sektörleri farklı şekilde etkilemiş ve ekonomik krizleri de beraberinde getirmiştir. Ticaret camiasının ya da kamuoyunun aldığı önlemler çerçevesinde ağırlıklı olarak ekonominin arz tarafında çeşitli kısıtlamalar getirilmiştir. Çeşitli sektörlerde özellikle hizmet ve konaklama sektörlerde üretim durdurulması perakende sektörünü etkilemiş ve derin izler bırakmıştır. Bazı sektörler krizden olumsuz etkilenmiş olsa da bazıları

bu süreçte üretimini artırıp kâr elde etmeyi başarmıştır. Alkol, dezenfektan ve temizlik ürünlerine olan talebin artması bu maddeleri üreten firmaların üretimini ve kârlılığını artırmıştır (Adıgüzel, 2020: 195).

Dünya ve Türkiye, Haziran 2020'den bu yana Covid-19 ile mücadelede başarılı olamasa da vaka ve ölüm sayılarında önemli oranda azalma görülmüştür. Türkiye bu dönemde vaka sayısını 700 civarına düşürmüş bunun sonucunda toplumu etkileyen, ekonomik ve sosyal hayatı sınırlayan birçok önlem ya ortadan kaldırılmış ya da yumuşatılmıştır. Alışveriş merkezleri, restoran ve kafeler gibi kişisel hijyen hizmeti veren işletmeler yeniden açılmış ve yurt içi ve yurt dışı seyahat yasakları kaldırılmıştır (Çetin ve Balcı, 2020: 41). Diğer ülkeler gibi Türkiye'de Covid-19 ile mücadelede birçok sosyal ve ekonomik önlemleri hayata geçirmiştir. Türkiye salgına gelişmiş ülke uygulamalarına paralel bir para politikasıyla cevap vermeye çalışmıştır. Ancak açıklanan ilk tedbir paketinin içeriğinin işsizleri yeterince kapsamadığı fark edilmiştir. Nisan ayı başında açıklanan tedbir paketi, maliye politikasının bütçeye dâhil edilmesini ve gelir kaybı yaşayan kesimlere nakit transferinin yapılmasını içermektedir (Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirler Odaları Birliği [TÜRMOB], 2020: 25; Çalıklan ve Erul, 2021: 46).

3.1 Türkiye'de Covid-19 Sürecinin Ekonomi Üzerindeki Etkileri

Pekin'den kanat çırpıp bir kelebeğin New York'un havasını etkileyebileceği belirtilmiştir. Kelebek etkisi adı verilen bu olay, küçük değişikliklerin büyük sonuçlar doğurabileceğini göstermektedir (Bağcı, 2020: 2801). Pandemi tüm dünyayı etkisi altına alırken Türkiye'de bu durumdan en çok etkilenen ülkelerden biri olmuştur. Salgın bir kelebek etkisi yaratarak küresel alanda bir ekonomik krizin yaşanmasını tetiklemiştir. Türkiye'de virüsün sebep olduğu sağlık sorunları beraberinde ilk olarak ekonomik sarsıntılar olmak üzere toplumsal, sosyal ve psikolojik sarsıntılara zemin hazırlamıştır.

Virüsün küresel yayılımı üretimi, tedarik zincirlerini ve tüketimi etkilerken, dünya çapında ekonomik faaliyetleri ciddi oranda azaltmış ve bazı sektörleri durma noktasına getirmiştir. Özellikle Çin'de üretimin durdurulması, yalnızca tedarik zincirlerinden yararlanan ülke veya kuruluşlar üzerinde değil, aynı zamanda üretim için ham madde ve doğal kaynak sağlayan ülkeler üzerinde de olumsuz etki yaratmıştır. Türk ekonomisi üzerinden

değerlendirilirse ihracatı az ama ithalatı çok fazla olan Türkiye aslında Çin ile çok kapsamlı ticari ilişkilere sahiptir. Türkiye'ye gelen Çin mallarının miktarında düşüşler gözlenmiştir. Türkiye'den Çin pazarına ihraç edilen mallar içerisinde özellikle mermer ve krom rekabetinde o dönem azalmalar yaşandığı gözlemlenmiştir (N. Şahin, 2022: 68-69). Covid-19 salgınının ülkelere verdiği zarar ekonomileri küçültmüş, şirketleri iflasa götürmüş ve küresel ekonomiyi çöküşün eşiğine getirmiştir. Virüsün yayıldığı ilk anlardan itibaren ülkeler, sağlık sistemlerini geliştirme ve ekonomik aksaklıkları hafifletmek için acil ekonomik tedbirleri duyurmuştur. Açıklanan ekonomik teşvik paketleri öncelikle gelir kaybı yaşayan maaş işçi ve işverenlere yönelik olmuştur. Türkiye pandemiden etkilenmiş ve kötüleşen mali denge, çift haneli işsizlik oranı ve yüksek enflasyon oranıyla büyüme hızı potansiyelinin altına düşmüştür. Küresel ekonomide kırılganlığın devam etmesi ve geleceğe ilişkin belirsizlik, ekonomik dengeleri bozmuş ve Türkiye'yi yeni kaynak arayışlarına yöneltmiştir.

Covid-19 ilk ortaya çıktığında Türkiye ekonomisi salgından ciddi bir şekilde etkilenmemiş ve 10 Mart 2020 tarihine kadar normal şekilde ekonomik faaliyetlerine devam etmiştir. 2020 yılı mart ayının ortalarında salgının tehlikesi anlaşılmış ve etkilerini sınırlamak için sosyal ve ekonomik önlemler hızla uygulamaya konulmuştur. Salgının en şiddetli şekilde hissedildiği 2020 çeyreğinde ülkeler sınırlarını kapatmaya, ulaşım şekillerinde kısıtlamalara başlamış ve bu durum küresel ekonominin tedarik zincirlerini sekteye uğratmıştır. Dışarı çıkma yasakları ve ticari faaliyetin durgunlaşması bu evrede daha çok hızlandırmıştır. Virüsün neden olduğu durgunluk Türkiye ekonominin birçok sektörünü olumsuz etkilemiştir.

Salgın öncesi (2017-2019) Türkiye'nin makroekonomik görünümü Tablo 17'de verilerle sunulmuştur. Türkiye ekonomisi, makroekonomik dengelerin durgunluğuna ve yapısal sorunların devam ettiği bir döneme denk gelmiştir. Enflasyonla ve ekonomik büyümeyle mücadeleye yönelik tedbirler genel olarak verimsiz olsa da 2017-2019 döneminde ekonomik büyümede yavaşlama ve yüksek enflasyon gözlemlenmiştir. Fakat son yıllarda TL'nin aşırı değer kaybı nedeniyle finansal kuruluşlar daha çok para birimine yönelmiştir. Bu durum Türkiye'nin ekonomik yapısını zayıflatmıştır (Sertkaya ve Baş, 2021: 150).

Tablo 17: Türkiye'nin Makroekonomik Görünümü (2017-2019)

	2017	2018	2019
GSYİH (Milyar \$)	851	789	754
GSYİH Büyüme (%)	7,5	2,8	0,9
Kişi Başı Milli Gelir (\$)	10.537	9.693	9.127
Enflasyon (%)	11,9	20,3	11,8
İşsizlik (%)	10,4	13,5	13,7
Bütçe Dengesi/GSYİH (%)	-1,5	-1,9	-2,9
Toplam Kamu Borcu (Milyar TL)	876.5	1.067	1.328
Doğrudan Yabancı Yatırımlar (Milyar \$)	7.401	6.774	5.878
Cari Denge/GSYİH (%)	-4,8	-2,6	1,2
USD/TL ¹²	3,79	5,28	5,95
CDS ¹³ Primi	205	301	348

Kaynak: T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı; Merkez Bankası [MB] ve TÜİK'ten yararlanarak hazırlanmıştır.

Covid-19'un yıkıcı ekonomik etkileri "*insan ölümleri, işsizlik artışı, bütçe açıkları, refah kaybı ve kamu borcu artışı, resmi rezerv azalışı, cari işlemler açığı, sosyal güvenlik kuruluşu maliyesinde bozulma ve döviz kuru artışı*" şeklinde ortaya çıkmıştır (Demir ve Esen, 2021: 90). Döviz kurlarındaki yükselişin ardından ithalat fiyatlarında oluşan düşüş, salgın döneminde kapanma sorunu nedeniyle başta gıda sektörü olmak üzere fiyatların yükselmesine neden olmuştur. Döviz kurlarının yükselmesi ve döviz rezervlerinin azalması ekonominin gündeminde önemli bir yer kapsamaktadır. Aşağıda Tablo 18'de salgın sonrası gelişmiş ülkeler ve Türkiye'nin ekonomik büyüme oranları gösterilmiştir.

Tablo 18: Gelişmiş Ülkelerde ve Türkiye'de Ekonomik Büyüme Oranları (%)

	2019	2020	2021	2022
Almanya	1,1	-4,6	3,1	4,6
Fransa	1,8	-8	6,3	3,9
İtalya	0,3	-8,9	5,8	4,2
Japonya	0	-4,6	2,4	3,2

¹² USD: Amerikan Doları, TL: Türk Lirası

¹³ CDS (Credit Default Swap): Bir borçlunun (genellikle bir hükümet veya şirket) borcunu ödeyememesi durumuna karşı koruma sağlayan bir tür finansal türev aracıdır.

Tablo 18: Gelişmiş Ülkelerde ve Türkiye’de Ekonomik Büyüme Oranları (%) (devamı)

İngiltere	1,4	-9,9	6,8	5,0
Kanada	1,9	-5,3	5,7	4,9
Çin	6,0	2,3	8,0	5,6
Rusya	2,0	-3,0	4,7	2,9
ABD	2,2	-3,4	5,9	5,1
Türkiye	0,8	1,7	8,9	3,2

Kaynak: (IMF, World Economic Outlook, 2021: 5-6).

Tablo 18’de gösterilen veriler incelendiğinde 2019 yılından itibaren Çin hariç gösterilen ülkelerdeki ekonomik büyüme oranı düşüktür. En yüksek büyüme oranı % 0,6 ile Çin, en düşük büyüme oranı ise %0 ile Japonya olmuştur. 2020 yılıyla beraber Çin’den sonra büyüme oranını %1,7 oranıyla Türkiye takip etmiştir. 2022 yılında tahmini veriler doğrultusunda bir önceki yıla nazaran en fazla artışı % 4,6 oranında Almanya’dan ve % 3,2 oranında Japonya’dan gerçekleşmesi beklenmiştir. Türkiye ise 2021 yılı içerisinde % 8,9’luk bir büyümenin ardından 2022 yılında %3,2 oranında büyüme yaşaması tahmin edilmiştir.

2020 yılında Türk lirası ABD doları karşısında yaklaşık %20 değer kaybetmiştir. Yaşanan ekonomik sorunlar sermayenin Türkiye’den çıkmasına neden olmuştur. Merkez bankası rezervlerindeki azalma Türkiye’nin döviz darboğazına girdiğini göstermektedir. Döviz şokları ekonomideki yapısal sorunlardan kaynaklanıyor ve salgının yarattığı olumsuz koşullar bu süreci yoğunlaştırmıştır (Muratoğlu, 2020: 341). Euro, dolar ve döviz rezervlerinin gelişimi Tablo 19’da gösterilmiştir. Döviz kurlarında yaşanan artış salgın öncesi başlamış ve salgın sonrasında da devam etmiştir. Sektörlerde yaşanan sorunlar ve dış ticaretin azalması nedeniyle her ülkeye döviz girişi azalmıştır. 2019 yılının ilk ayları incelendiğinde 70 milyon dolar üzerinde döviz girişinin yapıldığı ancak 2020 yılının son aylarında ise bu miktarın 37 milyon dolara düştüğü görülmektedir. Bu salgın döviz yatırımlarını da olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Ağustos 2021 tarihinde bu oran 77 milyon dolara çıkmıştır. Görüldüğü üzere kurda hızlı bir yükseliş yaşanmış ve uygulanan politik faiz oranları ekonomide maliyet enflasyonu oluşturmuştur. Bu durum dışa bağımlı bir ekonomide birçok üretim alanında harcamaların artmasına yol açmıştır (Han, Pehlivan ve Konat, 2022: 37-38).

Tablo 19: Döviz Kurları ve Rezervleri

Dönemler	Dolar (\$) Satış	Euro (€) Satış	Döviz Varlıkları (Milyon Dolar)	Dış borç Anapara ve Faiz Ödemeleri ile Diğer Transferler Toplam Ödemeler (Milyon Dolar)
2019-01	5.38	6.14	76.365.00	524.08
2019-02	5.27	5.99	79.129.00	577.14
2019-03	5.45	6.17	75.433.00	2.255.75
2019-04	5.75	6.46	72.240.00	2.115.56
2019-05	6.06	6.78	75.096.00	605.55
2019-06	5.82	6.57	73.474.00	685.15
2019-07	5.68	6.38	75.857.00	564.24
2019-08	5.63	6.27	75.841.00	923.08
2019-09	5.72	6.30	75.242.00	742.66
2019-10	5.79	6.40	78.032.00	1.104.70
2019-11	5.74	6.35	78.335.00	2.078.13
2019-12	5.85	6.49	78.609.00	909.84
2020-01	5.93	6.59	74.947.00	544.58
2020-02	6.06	6.61	77.313.00	901.36
2020-03	6.33	7.00	60.737.00	1.206.64
2020-04	6.83	7.43	51.557.00	1.884.38
2020-05	6.96	7.57	54.247.00	3.432.03
2020-06	6.82	7.68	47.277.00	4.497.03
2020-07	6.86	7.84	46.682.00	1.381.05
2020-08	7.27	8.59	40.311.00	1.255.35
2020-09	7.52	8.88	37.859.00	1.598.11
2020-10	7.89	9.29	42.379.00	1.282.81
2020-11	8.02	9.47	42.692.00	1.226.47
2020-12	7.73	9.40	50.036.00	2.415.16
2021-01	7.41	9.02	53.506.00	2.132.51

Tablo 19: Döviz Kurları ve Rezervleri (devamı)

2021-02	7.09	8.57	54.590.00	2.372.04
2021-03	7.64	9.11	47.741.00	6.672.34
2021-04	8.17	9.75	47.033.00	1.163.26
2021-05	8.36	10.15	48.088.00	900.49
2021-06	8.61	10.39	57.162.00	4.939.03
2021-07	8.63	10.21	64.168.00	3.152.95
2021-08	8.49	10	77.164.00	1.143.58

Kaynak: (TÜİK; MB) verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Ekonomik daralma genel olarak üretim kapasitelerinin azalmasına bağlı olarak işsizliğin artmasına neden olmuştur. Bu ekonomik kriz diğer ekonomik krizlerden farklı olarak insan sağlığı ve insan odaklı bir krizdir. Bunun doğal sonucu olarak da insan ve çalışma hayatı derinden etkilenmiştir.

Tablo 20’de yer alan TÜİK verileri incelendiğinde (Bulut ve Pınar, 2020: 220):

“2020 yılının Ağustos (Dönemsel sonuç açısından Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarını içermektedir.) ayında işsizlik oranı %13,2 olmakla beraber bu sayı pandeminin ekonomik faaliyetler üzerinde en çok etkili olduğu Nisan (Mart, Nisan ve Mayıs aylarını içermektedir.) ayında bu oran %12,8 olarak ifade edilmiştir.” Nisan-Ağustos dönemlerinde “iş gücüne katılma oranı 2 milyon 361 bin artmış ancak istihdam artışı 1 milyon 940 binde kalmış ve işsiz sayısı 491 bin oranında yükseliş yaşamıştır. Aynı dönemde iş gücüne katılım oranı %3,4, istihdam oranının %2,8 arttığı ancak bununla beraber işsizlik oranında %0,4 artış yaşandığı gözlemlenmiştir.”

Tablo 20: Mart- Ağustos Dönemlerinde İş Gücü Verileri (Bin Kişi)

Dönem	İşgücü	İstihdam	İşsiz	İşgücüne Katılma oranı (%)	İstihdam (%)	İşsizlik (%)	Tarım Dışı İşsizlik (%)	Genç nüfusta işsizlik (%)
Mart	30 104	26 133	3 971	48,4	42,0	13,2	15,0	24,6
Nisan	29 388	25 614	3 775	47,2	41,1	12,8	14,9	24,4
Mayıs	29 684	25 858	3 826	47,6	41,4	12,9	15,2	24,9

Tablo 20: Mart- Ağustos Dönemlerinde İş Gücü Veriler (Bin Kişi) (devamı)

Haziran	30 632	26 531	4 101	49,0	42,4	13,4	15,9	26,1
Temmuz	31 491	27 263	4 227	50,3	43,5	13,4	15,9	25,9
Ağustos	31 749	27 554	4 194	50,6	43,9	13,2	15,7	26,1

Kaynak: (Bulut ve Pınar, 2020).

Salgın tüm dünyaya yayılıp insanların evlerinden çıkamaz duruma getirirken, dünya genelinde ekonomik faaliyetler şok edici bir şekilde durma noktasına gelmiştir. İşsizlik, üretimin azalmasının doğal bir sonucu olarak artmıştır. Artan işsizlik oranları işsizlik yardımları, üretim ve vergi gelirleri gibi ekonomik maliyetlerin yanı sıra sosyal ve psikoloji alanlarındaki sorunları da beraberinde getirmiştir. Devletler, salgının geçici olduğu vurgulamış ve işverenlere yönelik iş gücü maliyetlerini düşürerek işsizliğin daha fazla artmasını engellemeye çalışmışlardır (Demir ve Esen, 2021: 90-91).

Türkiye'nin genç nüfusunun istihdam sorununu için çözüm olarak yatırımların hızlandırılmasına ve yeni istihdam geliştirilmesine bağlıdır. Bu alanda alınacak önlemler işsizliğin yönetimini kolaylaştıracaktır. Özellikle bu dönemde devletin ekonomik destek paketleri hane halkı harcamalarındaki düşüşü önlemiş ve işletmelerin üretiminin de sürekliliğini sağlamak için yoğun çaba harcaması ekonomiye az da olsa bir hareketlilik kazandırmıştır. Açıklanan mali tedbirler sonucunda hizmet sektörü işverenlerinin vergi yükümlülükleri ve SGK ödemeleri bir süreliğine askıya alınmıştır. Salgın döneminde kamu ve özel sektörde esnek çalışma modelleri geliştirilmiş ve bu süreçte işten çıkarmaları önlemek, işçileri korumak amacıyla kısa vadeli çalışma ödeneği uygulanmıştır (Sertkaya ve Baş, 2021: 160-161).

3.1.1 Türkiye’de Pandemi Sürecinde Alınan Mali Önlem ve Teşvikler

Türkiye’de 1980 yılından bu zamana kadar temel ilke olarak piyasa ekonomisine yönelik politikalar uygulanmıştır. Bununla beraber para, döviz ve mal piyasalarının devlet müdahalesi, geçmiş zamanla karşılaştırıldığında daha yumuşatılmış bir halde devam ettirilmiştir (Alkin, 2004: 4). Türkiye’de devletin çeşitli piyasalara müdahale şekilleri Tablo 21’de şu şekilde gösterilmiştir.

Tablo 21: Türkiye’de Devletin Piyasaya Doğrudan Müdahale Şekilleri

Mal Piyasalarının Doğrudan Müdahale
• KİT fiyatlarının belirlenmesi- devlet monopolleri • KİT üretim politikaları • Çeşitli narhlar • Destekleme alımları • Kâr haddi tespiti • Dolaylı vergiler, resimler, harçlar • Teşvikler
Para Piyasasına Doğrudan Müdahale
• Faizlerin tespiti • Hazine bonosu, devlet tahvili • Karşılık oranları • Vergiler, resimler, harçlar
Döviz Piyasasına Doğrudan Müdahale
• Döviz alım-satım • Vergiler, resimler, harçlar • Kotalar ve diğer sınırlamalar • Terbiyevi ithalat • İhracat teşvikler • Kamu kesimi ithalatı

Kaynak: (Alkin,2004) tarafından yararlanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Türkiye, Covid-19 salgınından sonra sosyal ve ekonomik açıdan sıkıntı yaşayan ülkeler arasında vaka sayısı açısından ilk 10 ülke arasında yer almış ve durumu aza indirmek için mali önlemler ve teşvikler uygulamaya koymuştur. Türkiye’de benimsenen tedbirler ve politikalar salgın sonuna kadar devam ettirilmiştir. Ekonomik, siyasal ve sosyal politikaların toplum ve sektörler üzerindeki etkisi farklı bir yön almıştır. Karantina süreci vaka sayılarını azaltsa da ekonomik olarak bir duraklama dönemine de yol açmıştır. Teşvik ve destek projeleri başta reel sektör olmak üzere birçok sektörü kısa süreli etkilemiş, ancak sorunlar başta Türkiye olmak üzere birçok ülkede ekonomisinde devam etmiştir. Pandemi sürecinde alınan tedbirler ülkeleri politik sürecin içine çekerek; sağlık şoku ve ekonomik şok olmak üzere iki tür şok yaratmıştır (Han, Pehlivan ve Konat, 2022: 33-34). Türkiye’de Covid-19 ile beraber sağlık alanında önemli dönüşümler yaşanmıştır. Krize yönelik politikaları desteklemek adına Türkiye Cumhuriyeti’ne uzun vadeli 100 milyon dolar tutarında kredi onaylanmış bununla sağlık, insan maliyetine ve

hastalık yönetimin güçlendirmek adına adımlar atılmıştır. Türkiye’de sağlık alanının geliştirilmesine yönelik alınan bazı mali teşvikler şu şekilde sıralanmıştır (Koç ve Yardımcıoğlu, 2020: 143-144):

“-Vatandaşlar için e-devlet üzerinden talepte bulunan kişilere ayrı ayrı gönderilen QR kodu kullanılarak eczanelerden alınabilen kişi başına 5 ücretsiz maske uygulanmıştır. -Aile, iş ve sosyal hizmetler Bakanlığı tarafından “Sosyal Koruma Kalkanı” kapsamında “Biz Bize Yeteriz Ulusal Destek Kampanyası” başlatılmıştır. Kampanya çerçevesinde 41 Milyar 155 Milyon 31 Bin 633 TL destek sağlanmıştır. -Halk sağlığı hizmetleri için 32.000 müttefik sağlık profesyonellerinin işe alınması kararlaştırılmıştır. -Hastalar ve 65 yaş üstü ve 20 yaş altı bireyler için kullanılan “Hayat Eve Sığar” adlı izleme uygulaması tasarlanmıştır. -TÜBİTAK öncülüğünde, Covid-19’un tanısı ve tedavisinde kullanılan ürünler, çevre koşullarının geliştirilmesine yönelik ekipman ve hastaların önlenmesinde etkili koruyucu ürünlerin oluşturulması (aşılar) çalışmaları için adım atılmıştır. -Yerli solunum cihazının üretimine başlanmıştır. -Test ve sonraki tedavi masrafları SGK tarafından sağlanmaktadır.”

Ayrıca Covid-19 ile mücadele içerisinde Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, sekiz ana başlıkta aşağıdaki teşvik programlarını uygulamaya sunmuştur (Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2020; Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği [TOBB], 2020; Antalya Ticaret ve Sanayi Odası [ATSO], 2020):

“-TÜBİTAK KOBİ Ar-Ge Başlangıç Destek Programı

-Stajyer Araştırmacı Burs Programı

-Çözüm Odaklı Genç Girişimcilerin Desteklenmesi

-Sosyal ve Beşerî Bilimler Odaklı Covid-19 Projeleri

-Üniversiteler Bilişim ve Ağ Kapasitesi Desteği

-Covid-19 Odaklı Uluslararası İş Birlikleri

-Kalkınma Ajansları Covid-19 ile Mücadele ve Dayanıklılık Programı Teknolyatırım Destek Programı”

Türkiye ücretsiz ve erişebilir sağlık sistemi açısından koronavirüsle mücadelede diğer ülkelerle karşılaştırıldığında önemli bir rol oynamaktadır. Türkiye’de uygulanan “*Ekonomik İstikrar Kalkınma Paketi*”¹⁴ olarak bilinen ekonomik salgın paketleri, salgın boyunca devam etmiş ve zaman içinde ekonomiyi büyük ölçüde etkilemiştir. Geçici olarak işini kaybeden veya gelir düşüklüğü yaşayan hanelere vergi erteleme ve doğrudan gelir desteği gibi politika uygulamalarının ön plana çıktığı görülmüştür (Koç ve Yardımcıoğlu, 2020: 143). Alınan para

¹⁴ Hazine ve Maliye Bakanlığı “*Ekonomik İstikrar Kalkanı Paketi ve Diğer Tedbirler*”
<http://www.atso.org.tr/yukleme/dosya/079d5132afb2964487ac5b88c10513.pdf>

politikası tedbirleri temel olarak Covid-19 salgını nedeniyle finansal piyasalarda yaşanan gerilemenin önlenmesi ve finansal piyasaların istikrara kavuşturulmasına yönelik olmuştur. Mali tedbirler genel olarak vergi kredisi uzatmaları, borç ertelemeleri, kredi ve iş faaliyetleri zayıflayan şirketlere ve gelir düzeyi düşük haneler için mali destek şeklinde uygulanmıştır (Sertkaya ve Baş, 2021: 153). Bu durumda Türkiye'nin salgının dağılmasını en az seviyeye indirmek için ilk ayda çok ciddi önlemler alınmıştır.

Türkiye'de salgın sürecinde uygulanan politikaların uygulanış biçiminden *“helikopter para”*¹⁵ ile benzerlik taşımaktadır (Eryüzlü, 2020: 16). Bu uygulama günümüzde para politikasının ortak bir parçası ve argümanı olarak kabul edilmektedir. Helikopter para uygulamasının merkez bankası para politikaları arasında en belirgin özelliği *“ paranın devlet tahvili aracılığıyla değil, doğrudan piyasaya dağıtılmasıdır”* (F. Altay, 2016:2). Ancak ekonomi literatüründe helikopter para uygulaması sadece bir uygulama olarak kalmış doğrudan uygulayan bir ülke olmamıştır. Türkiye, koronavirüsle üç şekilde mücadele etmeye çalışmıştır. Bunlardan ilki sağlık, lojistik ve bireyler arasında fiziksel mesafe gibi önlemlerdir. İkinci ise insanları, üretimi ve istihdamı destekleme, mali yükümlülükleri erteleme ve sektörel teşvikleri içeren ekonomik politikalar. Üçüncüsü sosyal destek tedbirleridir. Bulaşıcı hastalıklarla mücadele için alınan ekonomik önlemler yapısal mali ve parasal önlemler olarak ayrılmaktadır.

Tablo 22'de Türkiye'nin salgında aldığı ekonomik tedbirler kapsamlı bir şekilde kategorileştirilmiştir (Eroğlu, 2020: 230-231). Türkiye ve Avrupa ülkeleri bu ekonomik krizde işletmelere likidite ve kredi desteği sağlamıştır. Bu desteklerin amacı, işletmelerin kesintiye uğrayan nakit akışlarında istikrarı sağlamak, yoksul haneleri ve işsizleri desteklemek için doğrudan gelir elde etmek amaçlanmıştır. Aynı zamanda sağlık sisteminin önemli ihtiyaçlarının ve ekonomik, sosyal ve finansal açıdan geleceğe yönelik olası ihtiyaçların karşılanması amacıyla bireylere ve şirketlere yönelik vergi ertelemeleri, vergi teşvikleri, istihdam ve yatırım vergi teşvikleri hayata geçirilmiştir.

¹⁵ Helikopter para: (ya da kalıcı para yaratma) Friedman (1948) tarafından geliştirilen, yaptığı metaforla bir helikopterden herkese 1.000 dolar banknot atıldığını varsaydığı daha sonra helikopter para tabirini alan teoridir.

Tablo 22: Türkiye’de Salgınla Mücadelede Alınan Ekonomik Tedbirler

Bankacılık işlemlerine dair
• 31 Mart 2020 tarihine kadar sadece taksit, faiz ve anaparasını ödemeyenler için dönem içinde ödemeleri uzatılmıştır. • Bireysel kredi müşterilerinin geri ödeme ve kredi kartı ödemeleri 3 aya kadar ertelenmiştir. • “Aylık geliri 5 bin TL’nin altında olan tüm vatandaşlar için kamu bankaların, temel ihtiyaçlarına yönelik destek paketi oluşturulmuştur.” • Covid-19’dan etkilenen şirketlere “İşe Devam Kredi Desteği” verilmiştir. • Halkbank vasıtasıyla esnaflar için “İşletme ve Finans Desteği” ile “Paraş Esnaf Kart Desteği” paketleri devreye sokulmuştur.
Vergi vb. mali tedbirler
• “2 milyonu aşkın vergi mükellefinin muhtasar, KDV ve sigorta primi ödemelerinin 6 ay ertelenmesi: Bu çerçevede yaklaşık 53,6 milyar TL tutarındaki muhtasar, KDV ve sosyal sigortaların tahsilatı ertelenmiştir.” • Otel kiralamaalarına ilişkin yasal ödemelerinin 6 ay ertelenmiştir. • Tüm gelir vergisi mükellefi 1,9 milyon vatandaş da mücbir sebep hâli kapsamına alınmıştır. • Vergi beyanname verme ve tahakkuk eden vergi ödeme süreleri ertelenmiştir. • Bildirilene istinaden tahakkuk eden vergilerin ödeme sürelerinin ise altı ay uzatılmıştır. • 2021 yılı ocak ayına kadar konaklama vergisinin uygulanması ertelenmiştir.
Belediyelere aktarılan kaynak
• Yerel Yönetimlere ek 3 milyar TL tutarında destek sağlanmıştır. • Belediyelerin borçlarını karşılamak için 3 ay (Nisan, Mayıs, Haziran) aylık vergi ödemelerinden 3 milyar TL tutarında kesinti yapılmaması sağlanmıştır.
İstihdama yönelik alınan önlemler kapsamında
• İşletmelerin büyüklüğüne bakılmaksızın asgari ücret sübvansiyonu devam ettirilmiştir. • Kamuda ve özel sektörde esnek ve uzaktan çalışma modelinin uygulanmıştır. • İşten çıkarılmaların engellenmesi için Covid-19’dan etkilenen işyerlerinde çalışanlara kısa çalışma tazminatı uygulanmıştır. Faaliyetlerini azaltan veya kapatan şirketlerde çalışan vatandaşlara kısa çalışma ödeneğiyle birlikte üç aylık maaş desteği sağlanmıştır.
Hane halkına maddi destek kapsamında
• “Geliri 5 bin liranın altında olan 6.7 milyon vatandaşa 40 milyar lira nakdi destek sağlanmıştır.” • “2 milyon 111 bin ihtiyaç sahibi haneye, 1.000 TL nakdi yardım sağlanması ve bu kapsamda 2 milyar TL’lik paket hayata geçirilmiştir”. • “İşsizlere ve yardım isteginde bulunan 5.5 milyon haneye 1.000 TL yardım sunulmuştur.”

Tablo 22: Türkiye’de Salgınla Mücadelede Alınan Ekonomik Tedbirler (devamı)

Diğer
• Alacak sigortası devletin desteği çerçevesinde genişletilmiştir. “Bu kapsamda devlet destekli alacak sigortası 25 milyon TL’den 125 milyon TL’ye çıkarılmıştır.” • “Halkbank tarafından 1 milyon 300 bin çiftçiye 27 milyar lira yardım sağlanmıştır.” • “Teknoloji geliştirme bölgesinde bulunan işletmelerden 2 ay süresince kira alınmaması sağlanmıştır. • “Tüm sağlık çalışanları için performans ödemelerinin 3 ay boyunca en yüksek seviyeye ulaşmış ve bunun için ise 4,5 milyar TL tutarında kaynak ayrılmıştır. “ • “32 bin sağlık çalışanın istihdamı sağlanmıştır.

Kaynak: Eroğlu (2020) tarafından Türkiye Cumhuriyeti Hazine ve Maliye Bakanlığı, Covid-19 Ekonomik İstikrar Kalkanı Paketi, <http://isim.org.tr/content/upload/attached-files/covid-19-ekonomik-istikra-20200414170956.PDF>’den yararlanılarak hazırlanmıştır

Türkiye ve seçilmiş Avrupa Ülkelerinin teşvik uygulamaları Tablo 23’de gösterilmiştir (Koç ve Yardımcıoğlu, 2020: 146). Türkiye ekonomik güç ve nüfus yapısı göz önüne alınıp diğer ülkelerle karşılaştırılınca mali teşvik politikaları ve ekonomik korunma önlemleri açısından daha dinamik konumda olmuştur (Koç ve Yardımcıoğlu, 2020: 147). Dünyanın en büyük krizlerinden biri hâline gelen Covid-19’un neden olduğu pandemi, Türkiye’nin hem sağlık hem de ekonomi alanında önlem almasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Bu önleyici tedbirler, salgının halk sağlığı üzerindeki etkisinin en aza indirilmesi, kişi ve kurumların ticari hayatı üzerindeki olumsuz etkilerin hafifletilmesi amacıyla hayata geçirilmiştir (Temir, 2020: 51).

Tablo 23: Türkiye ve Seçilmiş AB Ülkeleri Teşvik Uygulamalarının Karşılaştırması

Ülke	İşletmelere Kredi ve Likidite Desteği	Haneler ve İşini Kaybedenlere Doğrudan Gelir Desteği	İşletme ve Bireylere Yönelik Vergi İndirimleri	Yatırımı Artırmaya Yönelik Vergi Teşvikleri	İstihdama Yönelik Vergi Teşvikleri	Sağlık Sistemini Desteklemeye Yönelik Teşvikler	Vergi Ödemelerinin Ertelenmesi
Almanya	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var
Avusturya	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var
Belçika	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var
Çekya	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var
Danimarka	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var
Finlandiya	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var
Fransa	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var
Macaristan	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var
Norveç	Var	Yok	Var	Var	Var	Var	Var
Yunanistan	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var
İtalya	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var
Hollanda	Var	Yok	Var	Var	Var	Var	Var
Polonya	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var
Portekiz	Var	Yok	Var	Var	Var	Var	Var
İspanya	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var
İsveç	Var	Yok	Var	Var	Var	Var	Var
İsviçre	Var	Yok	Var	Var	Var	Var	Var
Türkiye	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var

Kaynak: (Koç ve Yardımcıoğlu, 2020).

Alınan tedbirler sosyal ve ekonomik faaliyetleri durma noktasına getirse de salgın dünya çapında sanat, spor, eğitim, ulaştırma, sağlık ve turizm gibi birçok sektöre ağır darbe yaratmıştır.

3.2 Türkiye’de Covid-19’un Sektörel Alanda Etkisi

Türkiye’de ilk vakanın duyurulmasıyla birlikte diğer ülkelerde olduğu gibi salgının önlenmesine yönelik farklı tedbirler alınmaya başlanmıştır. Salgından dolayı yavaşlayan

ekonomik eylemler birçok sektör üzerinde yıkıcı etki yaratmasının ardından Türkiye’de sosyal, toplumsal ve ekonomik önlemler devreye konulmuştur.

Seyahat kısıtlamaları özellikle Avrupa ülkelerinde uygulamaya koyulmuştur. Virüsün en çok 65 yaş üstü kişileri etkilediğinin belirlenmesi üzerine “22 Mart 2020 tarihinde 65 yaş üstü ve solunum rahatsızlığı olanlar için sokağa çıkma yasağı getirilmiştir. 3 Nisan 2020 tarihinden itibaren 20 yaşın altındaki kişilere sokağa çıkma yasağı uygulanmıştır. 18 yaş altı için durum 1 Haziran 2020 tarihinde” güncellenmiştir. Virüsün yayılmasını önlemek amacıyla 11 Nisan 2020 tarihinden itibaren 30 büyükşehir ve Zonguldak ilinde hafta sonu sokağa çıkma yasağı getirilmiştir. Bölgedeki illerin kapsama alanı daraltılarak uygulama 6 Haziran 2020 tarihine kadar devam ettirilmiştir. Bu kısıtlamalar nedeniyle birçok kişi işini kaybederek gelirlerini azaltmış ve sektörler üzerinde olumsuz etki yaratmıştır. Covid-19 nedeniyle “maske, eldiven, kolonya, solunum cihazı, koruyucu kıyafet, temizlik ürünleri, ulaşım, kurye, bilgilendirici sosyal ağlar” gibi sınırlı miktarda mal ve hizmet üreten sektörler dışında tüm sektörlerde üretim ciddi şekilde sınırlandırılmıştır. Bu süreçte sağlık sektöründeki solunum cihazları için üretim araştırmalarına başlanmış ve ilk yerli ve milli solunum cihazı 20 Nisan 2020 tarihinde hayata geçirilmiştir (Soylu, 2020: 175-176). Tablo 24’de salgının sektörel bazda etkileri gösterilmektedir. Turizm, denizcilik, havacılık, inşaat, otomotiv, temel gıda dışı imalat, emlak, finansal- bankacılık hizmetleri, petrol ve eğitim salgından olumsuz etkilenen sektörler yer almaktadır. Tablo 24’de yer almayan ancak en fazla etkilenen sektörler içinde kafe ve restoran işletmeleri de bulunmaktadır (Tuna, 2021: 196-197).

Tablo 24: Covid-19 ve Sektörel Yansımalar

Olumsuz etkilenen	Olumlu etkilenen
Turizm-Tatil	Tarım
Denizcilik-Havacılık	E-ticaret
Otomotiv	Bilişim
İnşaat-Emlak	Kişisel bakım-sağlık ürünleri
Temel gıda dışı imalat	Gıda işleme- Perakende
Bankacılık ve Finansal Hizmetler	Tıbbi İkmal- servisler
Eğitim	Petrol- gaz

Kaynak: (Tuna, 2021).

Salgın aşamasında büyüyen sektörlerin iki temel özelliği vardır. Birincisi, durgunluğa dayanıklı sektörler içerisinde bulunan kişisel ve koruyucu sağlık hizmetlerinde hızlı bir büyüme yaşanmıştır. İkincisi ise negatif etkilenen sektörler diğer alternatif kanallardan dolayı büyümüştür (Tuna, 2021: 197):

“Örneğin AVM’ye gidemediler ama e-ticaret kanallarını kullanarak ürünleri satın almışlardır. Tüketicilerin online alışveriş kanalını tercih etmesi de nakliye ve lojistik sektörünün büyümesini desteklenmiştir. Yani salgından olumlu ya da olumsuz etkilenen sektörler, domino etkisiyle diğer sektörlerin büyümesinde ya da gerilemesinde büyük rol oynamıştır”

Bankacılık ve Finans Üzerinde Etkisi

Hastalığın bulaşma korkusu, artan ölümler, sokağa çıkma kısıtlamaları gibi unsurlar arz yönünde iş gücünün çalışmasını negatif yönde etkilemiştir. Salgından en çok etkilenen sektörlerin başında bankacılık gelmektedir. Bankacılık sektörü hem talep hem de kapasite geliştirme açısından kritik öneme sahiptir (Ersoy, Gürbüz ve Fındıkçı, 2020: 148). Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu Temel Göstergeler Raporuna göre Türk bankacılık sektörü hakkında bilgiler şu şekilde verilmiştir (BDDK, 2020), (Ersoy, Gürbüz ve Fındıkçı, 2020: 151):

“Mart 2020 tarihi itibarıyla sektörde 34 mevduat bankası, 13 kalkınma ve yatırım bankası, 6 katılım bankası olmak üzere toplam 53 banka faaliyet göstermektedir. Mart 2020 itibarıyla toplam şube sayısı 11.344, toplam çalışan sayısı 204.114 kişidir. Bankacılık sektörünün bir önceki çeyreğe göre şube sayısı 29 adet, personel sayısı 512 kişi azalmıştır”

Şubeler, banka çalışanları ile müşterilerin fiziki olarak bulunduğu en önemli hizmet kanallarıdır. Şubelerde müşteriler taleplerini şube çalışanlarına ileterek hizmet almaktadırlar. Salgınla birlikte ofislerde aynı fiziki ortamı paylaşan müşteriler ve çalışanlar ciddi bir risk hâline gelmiştir. Pandemi tedbirleri çerçevesinde bankaların uzaktan çalışma ve esnek modelleri sektörün gelecekteki istihdam politikaları açısından endişe verici bir hale gelmiştir (Çetin ve Balcı, 2020: 42).

Türkiye’de bankacılık sektörü nitelikli insan kaynağına en fazla iş imkânı sunan sektörlerden biridir. Tablo 25’e göre 2020 tarihinin sonuna doğru 54 bankada 203 bin 462 kişi çalışmıştır. Bunların arasında mevduat kabul eden bankalarda “181 bin 489’u mevduat 16 bin 849’u katılım, 5 bin 124 kişi kalkınma ve yatırım bankalarında” çalışmaktadır. Sektörde istihdamın en büyük payı %88 ile mevduat bankalarına aittir. Katılımcı bankalar %11 istihdam

oranıyla ikinci sırada yer alırken, kalkınma ve yatırım bankaları %1 istihdam oranıyla üçüncü sıradadır. Bankacılık sektöründe “2020 yılı sonuna doğru 34 mevduat, 6 katılım ve 14 kalkınma ve yatırım bankası” faaliyet göstermiştir. Aynı zamanda Tablo 25’e göre “mevduat bankaları 9.879 şubeye, katılım bankası 1.255 şubeye, kalkınma ve yatırım bankaları 64 şubeye” hizmet vermektedirler. Katılım bankacılığın geliştirilmesi için yapılan düzenlemeler kapsamında 3 kamu katılım bankasının açılması istihdamı ve şube sayısını artırmıştır.”

Tablo 25: Banka, Şube ve Çalışan Sayıları (Aralık 2020)

	Banka Sayısı	Şube Sayısı	% Dağılımı	Çalışan Sayısı	% Dağılımı
SEKTÖR TOPLAMI	54	11.198	100%	203.462	100%
MEVDUAT BANKALARI	34	9.879	88%	181.489	89.20%
Kamu Sermayeli Bankalar	3	3.701	33%	61.592	30.27%
Özel Sermayeli Bankalar	9	3.644	33%	67.523	33.19%
TMSF Devredilen Bankalar	1	1	0%	218	0.11%
Yabancı Sermayeli Bankalar	21	2.533	26%	52.156	25.63%
KALKINMA VE YATIRIM BANKALARI	14	64	1%	5.124	2.52%
KATILIM BANKALARI	6	1.255	11%	16.849	8.28%

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği [TBB] (2020) ve Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu [BDDK] (2020) verilerinden derlenmiştir.

Alınan sert önlemler bankacılık sektörünün müşterileriyle olan ilişkisinin doğrudan etkilemiştir. Bireyleri ATM, banka çağrı merkezlerine mobil ve internet bankacılığına teşvik etmişlerdir. Bu kapsamda bankalar tüm hizmet birimlerinde dönüşümlü çalışma sistemine geçilerek evden çalışan sayısı arttırılmıştır. Bankacılık sektörünün en önemli hizmet kanallarını koruyarak beraberinde şube dışı kanallarda hızlı gelişmiştir. Covid-19 döneminde en yaygın şube dışı kanallar ATM’ler, mobil bankacılık, internet bankacılığı ve çağrı merkezleri yerini almıştır.

İnternet bankacılığı ve mobil bankacılık kullanan müşterilerin sayısı Tablo 26 ve Tablo 27’de gösterilmiştir (Tuna, 2021: 204). Bankacılık sektöründe, internet dışı bankacılık kanalları arasında internet bankacılığı en hızlı büyüyen kanaldır. Tablo 26’a göre “internet bankacılığı Aralık 2020’deki bireysel müşteri sayısı 74 milyon 817 bine çıkmıştır. 2020 Ekim-Aralık arasında dönemde en az bir kez kayıt yaptırmış aktif müşteri sayısında önceki döneme göre 346.000 artış yaşanmıştır.” (Tuna, 2021).

Tablo 26: 2020 Yılında İnternet Bankacılığı Kullanan Müşteri Sayısı (Bin Kişi)

	Mart	Haziran	Eylül	Aralık
Bireysel müşteri sayısı				
Aktif müşteri sayısı	10.920	11.930	10.758	11.074
Sistemde kayıtlı, en az bir kez login olmuş müşteri sayısı	69.339	71.629	72.585	74.817
Sistemde kayıtlı, son 1 yıl içinde en az bir kez login olmuş müşteri sayısı	21.792	23.256	23.347	24.061
Aktif/Kayıt Müşteri Oranı	16	17	15	15
Kurumsal müşteri sayısı				
Aktif müşteri sayısı	1.336	1.323	1.340	1.369
Sistemde kayıtlı, en az bir kez login olmuş müşteri sayısı	4.290	4.436	4.462	4.669
Sistemde kayıtlı, en az bir kez login olmuş müşteri sayısı	1.815	1.846	1.804	1.892
Aktif/Kayıtlı Müşteri Oranı	31	30	30	29
Toplam müşteri sayısı				
Aktif müşteri sayısı	12.256	13.253	12.098	12.444
Sistemde kayıtlı, en az bir kez login olmuş müşteri sayısı	73.629	76.065	77.047	79.486
Sistemde kayıtlı, en az bir kez login olmuş müşteri sayısı	23.607	25.101	25.152	25.952
Toplam Aktif/Toplam Kayıtlı Müşteri Sayısı	17	17	16	16

Kaynak: Dijital İnternet ve Mobil Bankacılık İstatistiklerinden (2020) yararlanılarak hazırlanmıştır.

Salgın, insanların öncelikli olarak evde kalması ve günlük ihtiyaçlarını karşılaması nedeniyle mobil bankacılık kullanımında önemli bir artışa yol açmıştır. Tablo 27’de Mart 2020 tarihinde “62 milyon 617 bin kişinin mobil bankacılık kullandığı, aynı yılın aralık ayında bu sayının 62 milyon 500 bin” kişiye ulaştığı gözlemlenmiştir (Tuna, 2021). Müşteri sayısının artmasındaki temel faktörün bireysel müşteriler olduğu belirlenmiştir.

Tablo 27: 2020 Yılında Mobil Bankacılık Kullanan Müşteri Sayısı

	Mart	Haziran	Eylül	Aralık
Bireysel müşteri sayısı				
Aktif müşteri sayısı	50.827	56.177	57.353	60.334

Tablo 27: 2020 Yılında Mobil Bankacılık Kullanan Müşteri Sayısı (devamı)

Sistemde kayıtlı, en az bir kez login olmuş müşteri sayısı	79.615	85.658	88.969	93.974
Sistemde kayıtlı, son 1 yıl içinde en az bir kez login olmuş müşteri sayısı	60.461	65.749	67.981	71.743
Aktif/Kayıt Müşteri Oranı	64	66	64	64
Kurumsal müşteri sayısı				
Aktif müşteri sayısı	1.654	1.929	2.018	2.166
Sistemde kayıtlı, en az bir kez login olmuş müşteri sayısı	3.145	3.574	3.684	4.087
Sistemde kayıtlı, en az bir kez login olmuş müşteri sayısı	2.156	2.477	2.520	2.813
Aktif/Kayıtlı Müşteri Oranı	53	54	55	53
Toplam müşteri sayısı				
Aktif müşteri sayısı	52.481	58.106	59.370	62.500
Sistemde kayıtlı, en az bir kez login olmuş müşteri sayısı	82.760	89.232	92.653	98.061
Sistemde kayıtlı, en az bir kez login olmuş müşteri sayısı	62.617	68.227	70.501	74.556
Toplam Aktif/Toplam Kayıtlı Müşteri Sayısı	65	65	64	64

Kaynak: Dijital İnternet ve Mobil Bankacılık İstatistikleri (2020) verileri kullanılarak derlenmiştir.

Türkiye’de bankacılık bazında sektörel istihdam ve şube payları Tablo 28’de gösterilmiştir. Bankacılık sektöründe istihdam payı en yüksek olan beş büyük bankanın üçü kamu bankasıdır. En fazla çalışan sayısı 24 bin 673 kişiyle Ziraat Bankası %13,22 oranıyla ilk sırada yer almıştır. Geriye kalan bankalar ise İş Bankası, Halkbank, Garanti Bankası ve Vakıf Bankası olarak sıralanmıştır. İstihdamı yüksek olan bankaların ortak özelliği aynı zamanda sektörün en aktif bankaları olmalarıdır (Tuna, 2021: 205-206).

Tablo 28: Banka Bazında Sektörel İstihdam ve Şube Payları

Sıra	Bankalar	Şube Sayısı	%	Sıra	Bankalar	Çalışan Sayısı	%
1	Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası A. Ş.	1.752	17,62%	1	Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası A. Ş.	24.673	13,22%
2	Türkiye İş Bankası A. Ş.	1.227	12,34%	2	Türkiye İş Bankası A. Ş.	23.518	12,60%
3	Türkiye Halk Bankası A. Ş.	1.013	10,19%	3	Türkiye Halk Bankası A. Ş.	20.171	10,81%
4	Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O.	936	9,14%	4	Türkiye Garanti Bankası A.Ş.	18.656	10,00%
5	Türkiye Garanti Bankası A.Ş.	892	8,97%	5	Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O.	16.748	8,97%
6	Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.	835	8,40%	6	Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.	16.037	8,59%
7	Akbank T.A.Ş.	716	7,20%	7	Akbank T.A.Ş.	12.459	6,68%
8	Denizbank A.Ş.	696	7,00%	8	Denizbank A.Ş.	11.932	6,39%
9	QNB Finansbank A.Ş.	475	4,78%	9	QNB Finansbank A.Ş.	11.111	5,95%
10	Türk Ekonomi Bankası A.Ş.	455	4,58%	10	Türk Ekonomi Bankası A.Ş.	8.850	4,74%
11	Şekerbank T.A.Ş.	238	2,39%	11	ING Bank A.Ş.	3.442	1,84%
12	ING Bank A.Ş.	191	1,92%	12	Şekerbank T.A.Ş.	3.272	1,75%
13	Anadolubank A.Ş.	114	1,15%	13	İller Bankası A.Ş.	2.377	1,27%
14	HSBC Bank A.Ş.	77	0,77%	14	HSBC Bank A.Ş.	1.948	1,04%
15	Fibabanka A.Ş.	50	0,50%	15	Anadolubank A.Ş.	1.646	0,88%
16	Odea Bank A.Ş.	48	0,48%	16	Fibabanka A.Ş.	1.549	0,83%
17	Alternatifbank A.Ş.	44	0,44%	17	Odea Bank A.Ş.	1.109	0,59%
18	ICBC Turkey Bank A.Ş.	43	0,43%	18	Burgan Bank A.Ş.	951	0,51%
19	Burgan Bank A.Ş.	32	0,32%	19	Alternatifbank A.Ş.	859	0,46%
20	Türk Eximbank	20	0,20%	20	Aktif Yatırım Bankası A.Ş.	764	0,41%

Kaynak: Bankalar Birliği, www.tbb.org.tr ve <https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59> kaynaklardaki veriler derlenerek hazırlanmıştır.

Enerji Sektörü Üzerine Etkisi

Covid-19 salgınında ekonomik üretiminde düşüş işsizliğin artmasına neden olmuştur. Türkiye ekonomisi, gelişmekte olan ekonomik yapıya sahip olmasından dolayı işsizliğin artması ekonomik sorunları artırmıştır (Eryüzlü, 2020: 15). Bu süreç dünya çapında enerji sektöründe (elektrik, doğalgaz, petrol vb.) talep küresel çapta azalış yaşamıştır. Bu gelişmeler petrol ve ham madde fiyatlarında yaşanan düşüşle beraber bu ürünleri ithal eden Türkiye ekonomisi için fırsat yaratmıştır. Dolayısıyla petrol ve hammaddeden kaynaklanan cari açık üzerinde herhangi bir baskı oluşmamıştır (Duran ve Acar, 2020: 57). Bu durum sektörel düzeyde istihdamın kırılgan olmasına neden olmuştur.

2020 başlarında Rusya ve Suudi Arabistan'ın aralarında oluşan rekabet ilişkisinden dolayı petrol fiyatlarında düşüşler yaşanmıştır. Pandemiyle beraber petrol fiyatları daha da düşmüştür. Petrol fiyatlarındaki bu düşüşler petrolü dışarıya satan ülkeler için dezavantaj sağlarken, Türkiye gibi ithal eden ülkeler için avantaj olmuştur (Ertekin, 2020: 408). Türkiye'de elektrik üretimi ve tüketimi 2020 yılının ilk yarısında düşüş yaşanmıştır. Ancak konutlar ve sanayi sektöründe elektrik kullanımında azalma beklenirken tam tersi 2020'nin üçüncü çeyreğinde elektrik üretimi ve kullanımında önemli ölçüde artış yaşanmıştır. Benzer bir gelişme elektrik ve petrol sektörlerinde de yaşanmış, ekonomiye getirilen kısıtlamalar nedeniyle talep azalmıştır. Türkiye ekonomisinde büyük oranda ithal edilen doğalgaz sektörü, 2020 yılında tüketimin gelişimi 2019 yılında yaşanan değişimle aynı eğilimi göstermiştir. Doğal gaz ithalatı ise mevsimlere bağlı olarak kışın artış, diğer mevsimlerde azalış eğilimi göstermiştir. Covid-19 salgınının küresel çapta yol açtığı ekonomik dalgalanmalar nedeniyle ekonomide arz ve talebin daralması piyasaların dengelenmesini sağlamaya çalışmışlardır (Karadağ, 2021: 13-15). Covid-19, dünya pazarına entegre olan Türkiye ekonomisi içinde negatif etkileri meydana çıkarmıştır.

Havacılık Sektörü Üzerine Etkisi

Çin'den tüm dünyaya yayılarak global bir hal alan Covid-19, diğer sektörlerde olduğu gibi havacılık alanını da derinden sarsmıştır. Salgının etkisini engellemek adına birçok tedbir alınmıştır. Bu önlemlerden Türk hava sahasının en çok etkileyen etken, diğer ülkelerin yaptığı gibi sınırları kapatması ve uçuşları askıya alması olmuştur. Bu süreçte virüsün yayılma riskinin yüksek olduğu uçak kabinleri gibi yerlere girmek istemeyen yolcuların taleplerinden dolayı uçuş

sayılarında azalma yaşanmıştır. Türkiye’de hava trafiği sayısında, 2020 yılında mart ayında başlayan yasaklarla beraber ciddi azalma olmuştur. Bundan dolayı neredeyse havacılık sektörü durma noktasına gelmiştir.

Tablo 29’da 2015-2020 yılları arasında gerçekleşen hava trafik sayısı gösterilmiştir (Hopancı, Akdeniz ve Şahin, 2021: 450-451). Yolcu sayılarında yaşanan bu düşüş doğal olarak uçuşlara da yansımıştır. Türkiye hava sahasında *“Nisan-Mayıs aylarında 2019 yılı trafik sayılarına göre %90 oranında bir düşüş”* görülmüştür. Bu süreçte Ulusal bayrak taşıyıcımız olan Türk Hava Yolları ise 59 ülkeden tahliye uçuşu sağlamıştır. *“Türkiye’de salgının kontrol altına alınmasıyla beraber iç hat uçuşları 1 Haziran tarihinden tekrar başlamıştır. 1 Temmuz-30 Eylül tarihleri arasında ise Türk Hava Yolları 7 milyon yolcu taşımış ve EUROCONTROL verilerine göre Avrupa’da en çok sefer düzenleyen ikinci hava yolcu şirketi olmuştur.”*

Tablo 29: 2015-2020 Yılları Arasında Türkiye Hava Trafik Sayısı

YIL	İÇ HAT	DIŞ HAT	TOPLAM
2015	832.958	623.715	1.456.673
2016	886.228	566.767	1.452.995
2017	909.332	591.125	1.500.457
2018	892.405	651.764	1.544.169
2019	839.894	716.523	1.556.417
2020	575.262	280.571	885.833

Kaynak: (Hopancı, Akdeniz ve Şahin, 2021).

Türkiye’nin önde gelen düşük maliyetli havayollarından biri olan Pegasus, uzun yıllardır hem iç hem de dış hatlarda hizmet vermeye devam etmiştir. Pandemiyle beraber her işletmede olduğu gibi yolcu ve uçuş sayısında düşüşü Pegasus Hava Yolları da bu salgından etkilenmiştir. Tablo 30’da 2019-2020 yılları arasındaki Pegasus ile Avrupa’nın bir diğer düşük maliyetli havayolu firması olan Ryanair arasındaki yolcu sayıları karşılaştırılmıştır (Hopancı, Akdeniz ve Şahin, 2021: 453-455). Yolcu sayısında Ryanair lider olsa da Pegasus 2019’a göre daha az yolcu kaybetmiştir. Pandemi nedeniyle kayıp yaşayan havayolları da pozisyonlarını ve mali dengeyi korumaya yönelik adımlar atmıştır. Bu koşullar altında Pegasus, Türkiye Cumhuriyeti’nin imkân sağladığı kısa çalışma ödeneğinden yararlanarak çalışanların uzaktan çalışma sistemine yönlendirerek, maliyet bütçelerini taksitlendirerek, kritik olmayan yatırımların erteleyerek personel maliyetlerini optimize etmiş ve sabit maliyetlerden tasarruf sağlanmıştır. Aynı zamanda

uçak bakım programlarını mevcut kullanım planları ve projeler gibi birçok önlem alınmıştır (Hopancı, Akdeniz ve Şahin, 2021: 456).

Tablo 30: Pegasus ve Ryanair Hava Yolu Şirketleri Ocak-Kasım 2020 Tarihleri Arasında Yolcu Sayısı Verileri ve 2019 Yılına Göre Değişim Oranı

	PEGASUS (mn)	RYANAIR (mn)
OCAK	2,57 (+%9,4)	10,8 (+%5)
ŞUBAT	2,33 (+%8,9)	10,5 (+%9)
MART	1,34 (-%9,5)	5,7 (-%48)
HAZİRAN	0,36 (-%53,9)	0,4 (-%97)
TEMMUZ	2,95 (-%56)	4,4 (-%70)
AĞUSTOS	3,03 (-%54)	7 (-%53)
EYLÜL	1,57 (-%53)	5,1 (-%64)
EKİM	1,59 (-%52)	4,1 (-%70)
KASIM	1,30 (-%51)	2 (-%82)

Kaynak: Hopancı, Akdeniz ve Şahin (2021) yazarları tarafından Pegasus. 2020. “Kasım 2020 Karşılaştırmalı Trafik Verilerinden”, Ryanair. 2021. “Traffic” <https://investor.ryanair.com/traffic/>’den yararlanılarak hazırlanmıştır

Türkiye’de salgının, yoğun hava trafiğine sahip havalimanları üzerindeki etkisi Tablo 31’de gösterilmiştir. Türkiye’de İstanbul Havalimanı tam olarak faaliyete, İstanbul Atatürk Havalimanının kapatılması ve 7 Nisan 2019 tarihine kadar tüm uçuşların buraya taşınmasıyla başlamıştır. Havalimanı, Covid-19 salgını öncesi, Mart 2020’ye kadar terminaldeki sosyal tesisler ve yoğun hizmet başta olmak üzere misafirlerine birçok imkân sunmuştur. Temmuz ayına geldiğinde havacılık sektörü toparlanmaya başlamıştır. İstanbul Havalimanındaki uçuş sayısı yıl sonuna kadar sabit kalmış ve 400-600 arası uçuş hizmeti sağlanmıştır (Avrupa Hava Seyrüsefer Emniyeti Teşkilatı [EUROCONTROL], 2020).

Tablo 31: Havalimanları İç ve Dış Hat Toplam Uçak Trafiği Sayı ve Değişim Oranları

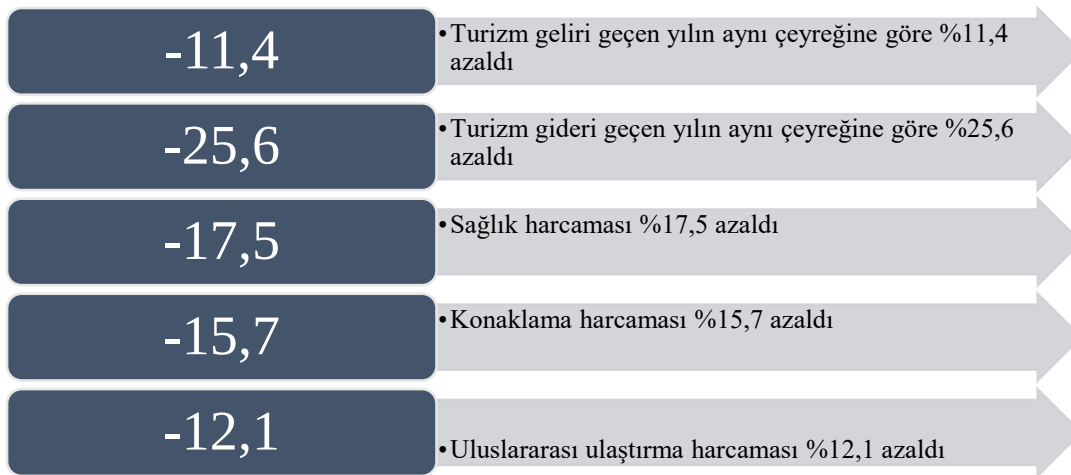
	2019	2020	Değişim Oranı
İstanbul Havalimanı	329.900	185.642	-%44
Sabiha Gökçen Havalimanı	235.717	126.337	-%46
Adnan Menderes Havalimanı	83.585	45.997	-%45
Antalya Havalimanı	212.518	71.201	-%66
Muğla Dalaman Havalimanı	42.713	23.896	-%44

Kaynak: (DHMİ, 2020).

Sınırların kapatılmasından dolayı havacılık ve turizm sektörünün nefes almasını sağlamak adına Türkiye’de dâhil olmakla beraber bazı ülkelerde kişilerin uçuştan sonra 14 günlük karantinaya girmesi şartıyla birlikte seyahat kısıtlamaları bir miktar hafifletilmeye çalışılmıştır. Havalimanlarında alınan tedbirler içerisinde maske şartı ve ateş ölçme uygulamaları görülmektedir. Aynı zamanda havalimanlarına yolcu ve zorunlu refakatçi haricinde gereksiz kalabalıklar engellenmiştir. Çeşitli yerlere sosyal mesafe çizgileri, termal kameralar, dezenfektanlar ile x-ray’den geçen bagajların morötesi ışınlarla temizlenmesi alınan önlemlerin bir parçasıdır. Uçuşlarda seyahat kısıtlamasının olması turizm sektörünü de derinden etkilemiştir (Hopancı, Akdeniz ve Şahin, 2021: 459-461).

Turizm Sektörü Üzerinde Etkisi

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de Covid-19’dan en çok etkilenen alanların başında turizm sektörü gelmektedir. Türkiye konumundan dolayı turizm açısından dünyada önemli bir yere sahiptir. Türkiye’de hem yaz hem de kış turizmin gelişmesinden dolayı bu sektör önemli gelir kaynağı olarak görülmektedir. Pandemi sürecinde turizm sektörünün daralması ekonomik göstergeleri etkilenmiştir. Salgın kapsamında alınan tedbirler otel ve işletmelere uygulanmış, seyahat yasakları ve gelir nedeniyle ziyaretçi sayısı azalmıştır (Han, Pehlivan ve Konat, 2022).

Şekil 2: Turizm İstatistikleri

Şekil 2’de Türkiye’de Ocak-Mart döneminde gerçekleşen turizm istatistikleri gösterilmiştir. Kültür ve Turizm Bakanlığı verilerine göre (Soylu, 2020: 77):

“Türkiye’ye 2018 yılının ilk dört ayında 7 milyon 783 bin 967, 2019 yılının aynı döneminde 8 milyon 735 bin 268, 2020 yılının aynı döneminde ise 4 milyon 262 bin 882 yabancı turist geldiği bildirilmiştir. 2019 yılının Ocak-Nisan arasında toplam turizm hareketliliğinin %51,20 azaldığı gözlemlenmiştir.”

Ekonomik bir olgu olarak faaliyet gösteren turizm, her geçen gün önemi artan sektör hâline gelmiştir. Turizm sektörü, diğer sektörlerle göre olağanüstü durumlardan, salgın hastalıklardan, ekonomik krizlerden en hızlı şekilde etkilenmektedir. Turizm, 54 sektöre doğrudan 185 sektöre ise dolaylı etkisi bulunmaktadır. Türkiye’de turizm sektörü en rekabetçi ve en fazla döviz kazandıran sektördür. Türkiye’de toplam istihdam %8 civarındadır. Ülke ekonomisi, toplamda 96 milyar dolar üreten ve ortalama %2,5 katma değeriyle en fazla büyüme potansiyeline sahip olan turizmden kazanmaktadır. İthalata bağımlılığı en az olan sektörler sırasında yer almaktadır. Ayrıca turizmde elde edilen paranın, Türkiye’de cari açığın sürdürülebilirliğinde etkisi de önemlidir (Dündar ve Bahar, 2020). Turizm çok hassas bir endüstridir. Özellikle insan sağlığını ve güvenliğini etkileyen (hastalık, terörizm vb.) durumlar turistik bölgeleri tercih etmemek için bir sebeptir. Bu kapsamda turizm özellikle terör, savaş ve doğal afetler, politik ve ekonomik istikrarsızlıklardan ulusal krizlerden gibi negatif olaylardan hızlı etkilenen bir sektördür.

Salgının ekonomiye yayılmasıyla ticaret, ulaşım ve turizm sektörlerindeki talep şok giderek derinleşmiş, hızla ekonomiye yayılmıştır. Başta havayolu taşımacılığı olmak üzere salgından en çok oteller, eğlence, spor ve kültürel etkinlikler gibi hizmet sektörleri etkilenmiştir (Bahar ve Çelik İlal, 2020: 126-128). Aydoğuş’a göre özellikle tüketim harcamaları içerisinde Türkiye İstatistik Kurumu’nun TÜFE hesaplamalarında anapara harcamalarının içinde oteller %8,7, eğlence ve kültür %3,3 ve ulaşım %15,6 paya sahiptir (Aydoğuş, 2020: 12). Pandemiden dolayı turizm sektörü, başta Türkiye olmak üzere tüm dünyada en çok etkilenen sektörler arasına yer almıştır. ABD genelinde e-ticaret satışlarının incelendiği bir çalışma da turizm sektörünün diğer sektörleri ne kadar etkilediği ortaya çıkarılmıştır. Bu çalışma, mart ayında 2019-2020’ye kıyasla e-ticarete en büyük büyüme ve düşüşü gösteren ilk 100 ürün sıralandırılmıştır.

Tablo 32’de turizmle ilgili ürünlerdeki düşüş gösterilmiştir. Salgınla beraber turizm ile ilişkili tüketim harcamalarında keskin bir düşüş yaşandığı gözlenmiştir. Özellikle seyahatlerin askıya alınması tüketicilerin kamera, valiz ve evrak çantası gibi eşyalara yaptığı harcamaların

azalmasına yol açmıştır. Buna bağlı birçok rezervasyon iptal edilmiş ve mayo, sandalet, kamp malzemeleri gibi tatil ürünlerinde de düşüşler yaşanmıştır.

Tablo 32: E-ticarete En Hızlı Azalış Gösteren Ürünlerden Örnekler

Sıra	Ürün kategorisi	Azalış oranı
1	Bavul	-%77
3	Kamera	-%64
4	Mayo	-%64
7	Bikini	-%59
12	Şnorkel ekipmanlar	-%56
13	Kız çocuğu mayolar	-%55
45	Güneş gözlüğü	-%43
58	Kamp ekipmanları	-%39
63	Yüzme ekipmanlar	-%37

Kaynak: Bahar ve Çelik İlal (2020) yazarlar tarafından Styrk'ten (2020) derlenerek oluşturulmuştur.

Salgın nedeniyle uygulanan kısıtlamalar birçok kişinin işsiz kalmasına ve gelirlerinin azalmasına neden olmuştur. İşsizlik, Türkiye'nin en önemli ekonomik sorunları arasında yer almaktadır. Hizmet sektörü içinde yer alan turizmin işsizlik soruna bir çözüm aracı olarak algılanmıştır. Tablo 33'de Türkiye'nin turizm sektöründe sigortalı çalışan sayısı gösterilmiştir. Türkiye'de turizm sektörü personellerini belirli bir oranı 12 ay süreyle sigortalı olarak çalışmaktadır. Bu durum sektörün mevsimsel yapısından kaynaklanmaktadır. Bu kişiler genellikle üst yöneticilerden ve muhasebe gibi belirli bölümlerdeki sınırlı sayıda çalışandan oluşmaktadır. Turizm de çalışan kişilerin %70'i işsizlik sigortasından faydalanmaktadır.

Tablo 33: Turizm Sektöründe Sigortalı Çalışan Sayısı

Faaliyet kodu	Faaliyet grubu	İş yeri sayısı	Zorunlu sigortalı sayısı	Ortalama günlük kazanç
55	Konaklama	18.660	226.760	105,87 TL
56	Yiyecek ve İçecek Hizmeti Faaliyeti	122.194	668.387	79,93 TL

Tablo 33: Turizm Sektöründe Sigortalı Çalışan Sayısı (devamı)

79	Seyahat Acentesi, Tur Oper. Rez. Hiz.	8.526	47.727	120,04 TL
93	Spor, Eğlence ve Dinlenme Faal.	8.747	51.022	115,66 TL
51	Havayolu Taşımacılığı	292	27.542	363,77 TL
Toplam		158.419	1.021.438	113,41 TL

Kaynak: (SGK, 2018).

Ülkenin ekonomi yönetimi, salgının başladığı 2020 yılında 100 milyar liralık paket açıklamıştır. Bu paket içeriğinde turizmle ilgili konular şöyle belirtilmiştir (Bahar ve Çelik İlal, 2020: 129-134):

“Konaklama, yiyecek içecek sektörleri için muhtasar ve KDV tevkifatı ile SGK ödemelerinin 2020 yılının Nisan, Mayıs, Haziran ödemelerinin altı ay süreyle ertelenmesi, Konaklama vergisinin Kasım ayına kadar uygulanmaması, Otel kiralamalarına ilişkin irtifak hakkı bedelleri ve hasılat payı ödemelerini Nisan, Mayıs ve Haziran ayları için 6 ay süreyle ertelenmesi, İç hava yolu taşımacılığında 3 ay süreyle KDV oranının %18’den %1’e indirilmesi”

Türkiye’de turizm sektörünü yeniden canlandırmak adına pandemiden sonra çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Ülkenin Akdeniz bölgesinde yeni tesislere sahip olduğu, ziyaretçilerin temizlik, hijyen ve sağlık gibi konularda rahatlık ve güven duydukları bir tatil geçirebilmeleri hissettirmek için çeşitli reklam veya sosyal medyaya gibi mecralara başvurulmuştur.

Tedarik Zinciri ve Ticaret Sektörü Üzerine Etkisi

Covid-19 hem küresel ekonomide hem de Türkiye’nin endüstriyel hizmet sektöründe üretim, iç ticaret ve dış ticarete hızlı bir düşüşe yol açmıştır. İstihdamın, tedarik zincirlerinin ve üretim kapasitesinin kalıcı hasar görmelerini önlemek amacıyla küresel ölçekte önemli para ve maliye politikası tedbirleri hayata geçirilmiştir. Sokağa çıkma kısıtlamaları, seyahat yasakları, çalışma saatlerinin düzenlenmesi nedeniyle hane halkı gelirlerindeki azalmalar, salgının psikolojik etkileri ve arz kısıtlamaları doğal olarak hem sektör hem de üretim talebini etkileyen bir boyut kazanmıştır (Adıgüzel, 2020: 192).

“Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı verilerine göre, Türkiye ekonomisinin büyüme hızının 2018 yılının son çeyreğinden itibaren düşmeye başladığı, 2019 yılının son çeyreğinden itibaren ise yükseliş göstermesine rağmen pandemi sürecinde keskin bir düşüş yaşandığı görülmüştür. Türkiye ekonomisi, salgın etkisinin gösterdiği 2020 yılının ikinci çeyreğinde %9,9 oranında küçülmüştür. İkinci çeyrekte sanayi sektörü %16,5, hizmet sektörü (inşaat dâhil) %10,6 daralırken tarım sektörü de %4 oranında büyümüştür. Bu da toplam tüketimin %7 oranında azaldığını göstermektedir. Aynı dönem içinde toplam sabit yatırımlar %6,1 oranında azalmıştır” (Eroğlu, 2020: 220-221).

Bu durum ekonomik göstergelerde ciddi hasara neden olmuştur. Bu göstergelerin başında dış ticaret gelmektedir.

Salgının aylık dış ticaret verileri Tablo 34’de sunulmaktadır. Türkiye’nin dış ticareti istatistikten incelendiğinde, ihracatın son yıllarda ciddi oranda arttığı, 2019’dan bu yana 180 milyar doları aştığı görülmüştür. Bu miktar önceki yıla göre %2,1 oranında artışa tekabül etmektedir. Pandemiden dolayı sınırlara getirilen engeller, talep yetersizliği, lojistik sektöründe sorunlar yaratmıştır. Bu nedenden dolayı ithalat talebinde özellikle nisandan mayısa kadar %25 üzerinde düşüşler yaşanması dikkat çekmiştir. Ancak salgının etkisinin kısmen azalması ve küresel üretimin toparlanmasıyla ithalat kayıpları yıl sonuna doğru daralmış ve ithalat yıllık bazda yaklaşık %1 oranında yükseliş yaşamıştır (Çütçü, 2021: 15). Bu bağlamda hem artan depolama maliyetleri hem de ürünlerin teslim edilememesi bazı sektörlerde talebin hızlı bir şekilde azalması ve dış ticaretin kısıtlanması sebebiyle arzda düşüş yaşanmıştır. En önemlisi kurumsal ve tüketici paniği normal harcama kalıplarını bozmuştur.

Tablo 34: Pandemi Sürecinde Türkiye’de Aylara Göre Dış Ticaret (Bin ABD Doları)

		İhracat (FOB)	Değişim %	İhracat (CIF)	Değişim %	Dış Ticaret Dengesi	Değişim %
Şubat	2019	14.323.043	3,6	16.056.514	-19,2	-1.733.471	75,4
	2020	14.590.645	1,9	17.633.335	9,8	-3.040.979	
Mart	2019	16.335.862	0,0	18.250.476	-18,0	-1.914.614	185,8
	2020	13.339.097	-18,3	18.810.639	3,1	-5.471.542	
Nisan	2019	15.340.620	5,6	18.073.148	-14,8	-2.732.528	67,6
	2020	8.971.804	-41,5	13.387.690	-25,0	-4.580.583	
Mayıs	2019	16.855.105	11,1	18.542.348	-20,0	-1.687.243	103,9
	2020	9.947.056	-41,0	13.387.690	-27,8	-3.440.634	

Tablo 34: Pandemi Sürecinde Türkiye’de Aylara Göre Dış Ticaret (Bin ABD Doları) (devamı)

Haziran	2019	11.634.654	-14,8	15.064.477	-2,9	-3.429.824	-16,5
	2020	13.446.749	15,5	16.309.634	8,3	-2.862.885	
Temmuz	2019	15.932.005	7,9	19.229.147	-8,2	-3.297.143	-14,2
	2020	14.879.755	-6,6	17.707.720	-7,9	-2.827.965	
Ağustos	2019	13.222.876	2,3	15.563.708	0,0	-2.340.832	168,8
	2020	12.451.204	-5,9	18.743.210	20,4	-6292.005	
Eylül	2019	15.273.580	0,2	16.940.637	0,1	-1.667.057	189,6
	2020	16.009.244	4,6	20.836.916	23,0	-4.827.672	

Kaynak: (TÜİK).

Covid-19 ile mücadelede ağırlıklı olarak ticari sektörün ve yurtiçi sektörün finansmanına yönelik genişletici tedbirlere başvurulmuştur. Ekonomik istikrar tedbir hayata geçirilmiştir. İstikrar paketlerinin yanı sıra arz ve talep şokunun da Covid-19’a karşı direnç sağlaması istenmiştir. Bu süreçte salgınla mücadele için alınan önlemler şu şekilde sıralanmıştır (Soylu, 2020: 182-183):

- “Asgari ücret desteği devam ettirilmiş,
- Kısa çalışma ödeneği uygulanmıştır,
- 2 milyondan fazla mükellefin Muhtasar, KDV ve Prim ödemeleri altı ay ertelenmiş,
- Esnek ve uzaktan çalışma modelleri teşvik edilmiş,
- Emeklilerin Ramazan Bayramı İkramiyesi öne çekilerek Nisan ayı başında ödenmiş,
- En düşük emekli maaşı 1500 TL’ye yükseltilmiş,
- Belirlenen 2 milyonu aşkın aileye nakdi yardımlar yapılmış,
- Kredi destek paketleri uygulanmaya konulmuş,
- Ziraat Bankası, Halkbank, Vakıfbank, Esnaf ve sanatkarlara ödemeleri erteleme imkânı sunmuş, firmaların kurumsal kart limitleri artırmış, ödemesiz uygun vadeli kredi seçenekleri sağlamış,
- Nakit akışını bozulan şirketlerin bankalara olan kredi anapara ve faiz ödemelerini asgari 3 ay ertelenerek finansman desteği sunulmuş,
- Salgından etkilenen firmalara İş’e Devam Kredi Desteği verilmiş,

- *Kamu bankaları ödemesiz dönem seçenekleri ve uygun faiz oranlarıyla temel ihtiyaç destek paketi sunmuş,*
- *Esnaflara için Halk Bankası “İşletme ve Finans Desteği” ile “Paraf Esnaf Kart Desteği” sunmuştur,*
- *Kredi garanti fonu iki katına çıkarılmış,*
- *Ar-Ge faaliyetlerine verilen destek artırılmıştır”*

Yukarıda yer verilen açıklamalar çerçevesinde ifade edilebilir ki Türkiye ekonomisi için uygulanan bu kısıtlamalar, iktisadi faaliyetleri olumsuz yönde etkilemiştir. Bununla birlikte bu süreç, temel hizmetler dışındaki süreçleri durma noktasına getirmiştir.

SONUÇ

İnsanlık tarihi, birçok salgın ve pandemiye tanık olmuştur. Tarihsel süreç içerisinde yaşanan krizlere karşı devletler ekonomi politikaları belirlemek ve ekonomiye farklı formlar dayatmak için birçok fırsat sunmuşlardır. Kriz sonrası devlet müdahalesiyle dondurulan küreselleşme süreciyle finans arasındaki devlet ilişki ve geline aşamada devletin görevleri yeniden yapılandırılmıştır. Krizlere devlet müdahalesi doğrudan ve dolaylı olarak piyasa sistemine nüfuz etmiştir.

Yaşamı derinden etkileyen salgınlar birçok düzenin, alışkanlıkların değişmesine yol açmıştır. Geçtiğimiz yüzyıllara bakıldığında Orta Çağ'daki veba salgını Avrupa nüfusunun yarısını etkilemiştir. İspanyol ve Hong Kong gribi mevcut Covid-19 salgını gibi küresel olarak derin bir etki yaratmıştır.

Aralık 2019 yılında Çin'de ortaya çıkan Covid-19 salgını da Dünya'daki birçok ülkeyi etkisi altına almıştır. Bu salgın sağlığı tehdit ederek vaka ve ölüm sayısının artmasına sebep olurken diğer taraftan ekonomik sıkıntıları da küresel boyuta taşımıştır. İfade edilebilir ki Covid-19 pandemisinin sonuçları diğer salgın ve pandemilere göre daha ağır hissedilmiştir. Bu evrede birçok makro iktisadi değişken olumsuz etkilenmesiyle neredeyse tüm ülkeler krize doğru sürüklenmiştir. Krizin etkilerini azaltabilmek için iktisadi politikalar hızla hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Dünya 50 milyona yakın hastalık vakası ortaya çıkmış, bir milyon üç yüz bine yakın ölüm yaşanmış, koruyucu tedbirler kapsamında devlet bütçesinden milyonlarca dolar aktarılmıştır. Birçok ülke hanehalkı yardımları, sağlık harcamaları, işsizliğe yönelik harcamalar ve vergi harcamaları gibi maliye politikaları uygulanmasıyla pandeminin etkileri hafifletilmeye çalışılmıştır. Büyüme hızı, bütçe açığı, işsizlik ve dış ticaret açığı gibi birçok göstergiyi zayıflatan sokağa çıkma yasağı ve seyahat kısıtlamaları başta olmak üzere, ülkeler virüsün yayılmasını önlemek ve mağduriyetlerinin önüne geçmek için çeşitli tedbirler hayata geçirmişlerdir. Dünya ekonomisi, uluslararası sınırların kapanması, uluslararası ticaretin neredeyse durmasına, birçok sektörde üretimin olumsuz etkilenmesine, sağlık ve kamu sektörü harcamalarının ciddi şekilde artması gibi birçok faktörden ciddi şekilde etkilenmiştir. Kısıtlamalara bağlı olarak iş gücünün ekonomiden çekilmesi, satın alma güçlerinin düşmesi ve

dolayısıyla mal ve hizmet talebinin azalması, ihracatta daralmaların meydana gelmesi krizin talep boyutunda yarattığı negatif etkilerdir.

Devletler küresel kriz olan Covid-19'un etkilerini hafifletmek için bir dizi önlem ve politika hayata geçirmiştir. İktisadi açıdan güçlü ülkelerden birçoğunun ekonomisi, Covid-19 hastalarının ve ailelerinin tedavisinin yanı sıra zor durum olan işletmelere verilen destekler için yapılan aşırı harcamalar sebebiyle yüksek enflasyon ve artan işsizlik tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır. Dünyada yaşanan bu pandemi tarım, sanayi, ticaret, finans-bankacılık, ulaşım, sağlık ve enerji piyasaları gibi birbirine bağlı birçok sektörü olumsuz olarak etkileyen bir durgunluğa itmiştir. Aynı zamanda bu evrede IMF, Avrupa Merkez Bankası, Dünya Bankası gibi finans kurumları kredi destek paketleri devreye sokmuştur. Dünyanın en büyük krizlerinden biri hâline gelen Covid-19'un neden olduğu salgın, Türkiye'de hem sağlık hem de ekonomi alanında önlem alınmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Türkiye'de diğer ülkeler gibi krizin etkilerini azaltmak adına genişletici maliye politikası uygulamalarına başvurmuştur. Türkiye'de uygulanan ilk tedbirlerden biri "*Ekonomik İstikrar Kalkanı Paketi*" içeriğinde 100 milyar lira değerinde destek yer almaktadır. Salgının ekonomik etkisine karşı bazı önlemler; KDV, SGK ödemeleri ve muhtasar vergisi ödemelerinin altı ay ertelenmesi, sağlık sektörünün ihtiyaçlarına yönelik bütçenin ayrılması ve sağlık çalışanlarına ek kaynak sağlanması gibi ekonomik önlemler alınmıştır. Bu önleyici tedbirler, salgının halk sağlığı üzerindeki etkisini en aza indirmede ve kurumların ticari hayatı üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmak amacıyla alınmıştır. Salgın sürecinde alınan tedbirler ekonominin temel göstergelerini etkilemiş ancak genel olarak ekonomiyi etkilememiştir. Salgın döneminde en çok döviz piyasası, turizm sektörü ve ülke rezervleri zarar görmüştür.

Bu doğrultuda çalışmada, tarihte yaşanan salgınlar incelenerek Covid-19 salgınının dünya ve Türkiye çerçevesinde boyutu değerlendirilmiş ardından makroekonomik göstergeler betimlenmiştir. Türkiye'de alınan ekonomik önlemlerin neler olduğu ve bu süreçte devletin değişen rolüne ilişkin değerlendirmeler yapılmıştır. Covid-19 salgınının diğer yaşanan salgınlardan farklılıkları ifade edilerek bu salgının ekonomideki etkilerine yer verilmiştir.

Türkiye'yi ve tüm dünyayı etkisi altına alan bu salgın, hem sosyo-ekonomik sonuçlar doğurmuş hem de ülkelerin birçok yönden ders çıkarmasına yardımcı olmuştur. Buradan

Çıkarılan ders ise devletin ekonomik yaşamın ve süreçlerin ayrılmaz bir parçası olduğu gerçeğidir. Piyasanın kendi başına tüm sorunları çözemeyeceği görülmüştür. O nedenle devletin ekonomideki rolü üretici, düzenleyici, girişimci bağlamda yeniden düşünülmelidir. İlerleyen süreçte bu konudaki akademik çalışmaların artacağı düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

- Acemoğlu, D. (2020, Nisan 1). *Koronavirüs Hayatımıza, Küresel Ekonomiye Etkileri*. DTİK WEBINAR: <https://www.youtube.com/watch?v=Zaz7YeW9Bhw>. (Erişim Tarihi: 11.12.2023).
- Adıgüzel, M. (2020). "Covid-19 Pandemisinin Türkiye Ekonomisine Etkilerinin Makroekonomik Analizi". *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Covid-19 Sosyal Bilimler Özel Sayısı*, 19(37), ss.191-221.
- Akbal, H. (2020). "Covid-19 Pandemisinin Sağlık Tedarik Zincirine Kamçı Etkisi". *Kesit Akademi Dergisi*, ss. 181-192.
- Akça, H. (2011). "Devlet Müdahalesinin Başarısızlığı Üzerine Bir Değerlendirme". *Çorum Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(3), ss. 179-190.
- Akçacı, T., ve Çınaroğlu, S. (2020). "Yeni Koronavirüs (Covid-19) Salgının Lojistik ve Ticarete Etkisi". *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Araştırma Makalesi, ss. 447-456.
- Aksoy, Ş. (1998). "Yeni Sağ, Kamu Yönetimi ve Yerel Yönetim: Eleştirel Bir Yaklaşım". *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 7(1), ss. 1-13.
- Alkin, E. (2004). "Piyasa Ekonomisine Kamu Müdahalesi". *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi*, ss. 1-6.
- Altay, A., ve Karabulut, Ş. (2017). "Türkiye’de Mali Teşvik Sistemi ve Yatırımlara Sağlanan Mali Teşviklerin Değerlendirilmesi". *Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(4), ss. 189-202.
- Altay, F. (2016). "Helikopter Para: Mevcut Parasal Genişleme Politikası ile Kısıtlama", Konya Ticaret Odası Araştırma Raporu, Aralık, Konya.
- Arslan, İ., ve Bayar, İ. (2020, Ekim 31). "Covid-19 Salgını, Ekonomik ve Küresel Ekonominin Geleceği". *Gaziantep Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Araştırma Makalesi*, 19, ss. 87-104.
- Arslan, M. L. (2011). "Devletin İktisadi Büyümedeki Rolü". *Bilgi Ekonomisi ve Yönetim Dergisi*, 6(11), ss. 160-175.
- Atlı, A. (2020). *Koronavirüs Salgını Küresel Ekonomiye Tehdit Ediyor*. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/koronavirus-salgini-kuresel-ekonomiyi-tehdit-ediyor/1729262>. (Erişim Tarihi: 12.02.2024).
- Aydın, K. (2021). "Kalkıncı Devletin Yükselişi, Gerileyişi ve Yeniden Yükselişi". *International Journal of Disciplines In Economics and Administrative Sciences Studies (IDEAStudies)*, 7(30). (Ed. H. Seçil Fettahlıoğlu). Indexed Yayınları, ss. 420-439.
- Aydoğuş, O. (2020). "Salgın ve Ekonomik Kriz". *İktisat ve Toplum Dergisi*, 10 (114). ss. 11-17.

Bağcı, H. (2020). "Kaos Teorisi Kapsamında COVID-19'un Finansal Piyasalar Üzerinde Kelebek Etkisinin İncelenmesi". *Turkish Studies*, 15(7), ss. 2795-2810.

Bahar, O., ve Çelik İlal, N. (2020). "Koronavirüsün (Covid-19) Turizm Sektörü Üzerindeki Ekonomik Etkileri". *International Journal of Social Sciences and Education Research* 6(1), ss. 125-139.

Bakir, C. (2020). The Turkish state's responses to existential COVID-19 crisis. *Policy and Society* , 424-441 .

Bakırtaş, İ., ve Ozan, E. (2021). "Covid-19'un Ekonomik Etkileri Üzerine Genel Bir İnceleme". *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(4), ss. 59-74.

Başgil, A. F. (1946). "Devlet Nedir? Realist Bir Tarif Denemesi". *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 12(4), ss.981-990.

BDDK. (2020 , Mart). *Temel Göstergeler Raporu*,. https://www.bddk.org.tr/ContentBddk/dokuman/veri_00014_60.pdf. (Erişim Tarihi: 15.02.2024).

BDDK. (2020). *Fintürk Bankacılık Verileri*. www.bddk.org.tr. (Erişim Tarihi: 20.02.2024).

Bedirhanoglu, P. (2010). "Küresel Kapitalist Krizin Yeniden Düşündürdükleri: Finansallaşma ve Devlet". *Praksis*, 22, ss. 41-71.

Budak, Y. (2021). "İktisadi Büyüme ve Kalkınmada Korumacı Yöntemler: Bebek Sanayi Tezi". *Sosyal Beşerî ve İdari Bilimler Alanında Uluslararası Araştırmalar XVII*. (Ed. Bulut Dülek). Konya: Eğitim Yayınları, ss. 51-62.

Bulut, M. (2003). 1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye’de Devletçiliğe Geçiş. (26), 77-101.

Büyüklü, A. (2011). "Ekonomide Devletin Payının İktisat Politikaları Açısından Önemi". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 50(1-4), 41-52.

Boyer, R. (2005). State and Market: A new engagement for the twenty-first century?. In *States Against Markets* (pp. 62-84). Routledge.

Bulut, R., ve Pınar, C. (2020). "Covid- 19 Pandemisi Döneminde Türkiye’de İstihdam Ve İşsizlik". *Oğuzhan Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), ss. 217-225.

Cinel, E. A. (2020). (2020). "Covid-19'un Küresel Makroekonomik Etkileri ve Beklentiler". *Politik Ekonomik Kuram*, 4(1), ss. 124-140.

Çağan, N. (1980). "Demokratik Sosyal Hukuk Devletinde Vergilendirme". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 37(1), ss. 129-151.

Çağla, C. (2010). *Yeni Baştan Başlayanlar İçin Siyaset Bilimi*. İstanbul: Omnina Yayınları .

Çalışkan, A., ve Dayıoğlu Erul, R. (2021). "Koronavirüs Krizinden Çıkışta Türkiye’de Alınan Ekonomik Önlemler ve Kamu Politikalarının Önemi". Vergi Raporu, (256), ss. 35-58.

Çetin, Y., ve Balcı, G. (2020). "Covid-19 Pandemi Sürecinin Türkiye’de İstihdama Etkileri Ve Kamu Açısından Alınması Gereken Tedbirler". *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(37), ss. 40-58.

Çütçü, İ. (2021). "Pandemi Sonrası Dünya ve Türkiye’de Dış Ticaret". *Bankacılık Ve Sermaye Piyasası Araştırmaları Dergisi*, 5(12), ss. 1-21.

Darıcan, M. F. (2013). "Ekonomik Krizler ve Türkiye". *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 5(17), ss. 39-46.

Demir, O., ve Esen, A. (2021). "Covid 19’un Yıkıcı Ekonomik Etkileri ve Türkiye Ekonomisinde Dönüşüm İhtiyacı". *Journal of Emerging Economies and Policy*, 6(1), ss. 88-105.

Demir, Ö. (1996). *Kurumcu İktisat*. İstanbul: Vadi Yayınlar.

DHMI. (2020). *Yıl Sonu İstatistikler*. .

Doğan, S. (2006). 2000’li Yıllarda Türkiye’nin Ekonomik İstikrar Arayışları. *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*. İstanbul : İstanbul Üniversitesi.

Doğan, S. (2015). *Türkiye Ekonomisi, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi*. <https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/damla.aslan/137024/T%C3%BCrkiye%20Ekonomisi-%C4%B0stanbul%20%C3%9Cniversitesi-E-Kitap>. (Erişim Tarihi: 01.09.2023).

Doğanalp, N. (2019). "Türkiye’de Teşvik Uygulamalarının İstihdama Katkısı: Seçilmiş İller Üzerine Bir Panel Veri Analizi". *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 17, ss. 1285-1293. <https://doi.org/10.31590/ejosat.659482>.

DPT. (1979). Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983). Ankara.

Duran, M., ve Acar, M. (2020). "Bir Virüsün Dünyaya Etkileri: Covid-19 Pandemisinin Makroekonomik Etkileri". *International Journal of Social and Economic Sciences Research Article*, 10(1), ss. 54-67.

Dündar, Y., ve Bahar, O. (2020). *Turizm Güvenliği*. Ankara: Gazi Kitabevi.

EC. (2020b, Eylül 14). *Policy Measures Taken Against The Spread and Impact of The Coronavirüs* . European Comission: http://ec.europa.eu/info/sites/info/files/coronavirus-policy-measures-6-april_en_1.pdf. (Erişim Tarihi: 10.03.2024).

Eren, A. A., ve Şimşek, O. (2021). Yeni Sanayi Politikaları: Çin Örneği. A. Konukman & O. Şimşek, *Dünya Ekonomisini Anlamak İçinde* (ss. 177-201). Ankara: Siyasal Kitabevi.

Erkan, O. (2006). "Türkiye’de Devletin Ekonomiye Müdahale Anlayışı". Vergi raporu, 81, ss.123-127.

Eroğlu, E. (2020). *Covid-19'un Ekonomik Etkilerinin ve Pandemiyle Mücadele Sürecinde Alınan Ekonomik Tedbirlerin Değerlendirilmesi*. International Journal of Public Finance: <http://dergipark.gov.tr/ijpf> (Erişim Tarihi: 07.02.2024).

Erol, İ. (1992). "Ekonomi Açısından Devlet ve Piyasa". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 47(03).

Ersoy, H., Gürbüz, A., ve Fındıkçı, M. (2020). "Covid-19'un Türk Bankacılık Ve Finans Sektörü Üzerine Etkileri, Alınabilecek Önlemler". *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(37), ss. 146-173.

Ertekin, B. (2020). "Covid-19 Salgını Gölgesinde Suudi Arabistan ve Rusya'nın Petrol Fiyat Savaşı". *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, ss. 403-420.

Eryüzlü , H. (2020). "Covid-19 Ekonomik Etkileri Ve Tedbirler: Türkiye'de "Helikopter Para" Uygulaması". *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, 3(1), ss. 10-19.

EUROCONTROL. (2020, Aralık 30). *Aviation Intelligence Portal*. <https://ansperformance.eu/> (Erişim Tarihi: 16.03.2024).

EY. (2020). *Hizmetlerin Büyük Sınav: 19 Ülkede COVID-19 Destek Paketleri*. EY Türkiye Kamu Sektörü Danışmanlık Hizmeti: https://www.ey.com/tr_tr/covid-19/yayinlar-ve-raporlar/19-ulkede-covid-19-destek-paketleri. (Erişim Tarihi: 15.03.2024).

Gürsoy, E. (2018). *Kalkınmacı Devlet Kavramı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Maliye Fakültesi Yüksek Lisans Tezi.

Güven, H. (2020). "Covid-19 Pandemi Krizi Sürecinde E-Ticarete Meydana Gelen Değişimler". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(5), ss. 251-268.

Haggard, S. (2018). *Developmental States (Elements in the Politics of Development)*, . Cambridge University,.

Haleem, A., Javaid, M., ve Vaishya, R. (2020) Effects of Covid-19 Pandemic in Daily Life. Current Medicine Research and Practice: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7147210/> (Erişim Tarihi: 17.09.2023).

Han, A., Pehlivan, C., ve Konat, G. (2022). "Covid-19 Pandemi Sürecinin Türkiye Ekonomisine Etkilerinin Ampirik Analizi". *Sağlık Ve Sosyal Refah Araştırmaları Dergisi*, 4(1), ss. 32-49.

Hopancı, B., Akdeniz, H., ve Şahin, Ö. (2021). "Covid-19 Pandemisinin Havacılık Sektörü Üzerine Etkileri". *Mühendis ve Makina*, 62(704), ss. 446-467.

ILO. (2020). *COVID-19 and the world of work Updated estimates and analysis*. ILO Monitor 2nd edition: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/briefingnote/wcms_740877.pdf. (Erişim Tarihi: 14.04.2024).

IMF. (2020). <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/04/14/weo-april-2020>. (Erişim Tarihi: 02.04.2024).

IMF. (25 Eylöl 2020, Ağustos 25). *Policy Responses To Covid-19*. International Monetary Fund: <https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Policy-Responses-to-COVID-19#T>. (Erişim Tarihi: 17.03.2024).

IMF. (2021), "World Economic Outlook" <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2021/10/12/world-economic-outlook-october-2021#Data%20Tools>. (Erişim Tarihi: 02.07.2024).

İstatistikleri, D. İ. (2020). <https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59> (Erişim Tarihi: 15.03.3024).

Johnson, C. (1982). *MITI and the Japanese miracle: the growth of industrial policy, 1925-1975*. Stanford university press.

Kama, Ö. (2011). "Yeni Kurumsal İktisat Okulunun Temelleri". Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Faköltesi Dergisi, 13(2), ss. 183-204.

Karaçor, Z., ve Alptekin, V. (2006). "1980 Sonrası İstikrar Politikaları Işığında Türkiye Ekonomisinin Trend Analizi Yardımıyla Değerlendirilmesi". *Sosyal ve Ekonomik Araştırma Dergisi*, 6(11), ss. 306-342.

Karadağ, H. (2021). "Covid-19 Pandemi Döneminde Türkiye Ekonomisinde Enerji Sektöründe Yaşanan Gelişmeler". *Turkish Business Journal*, 2(3), ss. 11-23.

Karacıoğlu, Ö. (2020). Coronavirüs Nedir, Nasıl Korunabiliriz? Anka Tıp Dergisi, 2(1), ss. 66-71.

Kaya, D. G. (2020). "Koronavirüs Pandemisinin Küresel Ekonomideki İzleri: Kamu Finansman Dengesi, Ticaret Hacmi, Enflasyon, İşsizlik Ve Ekonomik Büyüme". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(5), ss. 221-237.

Kazgan, G. (2006). *İktisâdi Düşünce ve Politik İktisadın Evrimi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Keynes, J.M. (2009). *The End of Laissez-Faire: The Economic Consequences of the Peace*. BN Publishing.

Kılıçbay, A. (1985). Türkiye’de Piyasa Ekonomisi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Faköltesi Yayınevi.

Kirmanoglu, H. (2007). *Kamu Ekonomisi Analizi*. İstanbul: Beta Basım A.Ş.

Koç, İ., ve Yardımcıoğlu, F. (2020). "Covid-19 Pandemi Sürecinde Uygulamaya Konulan Mali Tedbir ve Teşviklerin Karşılaştırma Analizi: Türkiye Ve Seçilmiş AB Ülkeleri Karşılaştırması". *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 8(2), ss. 123-152.

- Kongar, E. (1994). *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kopits, G. (1987). Structural Reform, Stabilization and Growth in Turkey IMF Occasional Paper. Washington OC.
- KPMG. (2020). COVID-19 Global Tax Developments Summary. kpmg.com: <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/us/pdf/2020/03/covid-19-tax-developments-summary.pdf?fr> (Erişim Tarihi: 07.03.2024).
- LePan, N. (2020). Visualizing the History of Pandemics.(Pandemi Tarihini Görselleştirmek), ss. 1-16. <https://www.visualcapitalist.com/history-of-pandemics-deadliest>.
- Mango, A. (2019). *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Maverdi, E.-H. H. (2003). *Devlet Yönetimi*. İstanbul: İlke Yayıncılık .
- Mazzucato, M. (2013). The Entrepreneurial State: debunking public vs. private sector myths, Anthem Press: London, UK.
- Mill, J. S. (2004). *Principles of Political Economy*. New York: Prometheus.
- Mokyr, J. (2003). *İktisat Tarihi Ansiklopedisi* (Cilt 5).
- Mumcu, Ahmet (2015), *Genel Devlet Kuramı*. İstanbul: İnkılap Yayıncılık.
- Muratoğlu, D. G. (2020). "Türk Lirasının Değer Kaybetmesi ve Düşük Döviz Rezervleri Üzerine Bir Değerlendirme". Disiplinler arası Politika Vizyonu ve Stratejiler 2020. (Ed. İbrahim Demir). Ankara: İksad Publishing House, ss. 340-350.
- Nicola, M., Z., A., Sohrabi, C., Kerwan, A., Al-Jabir, A., Josifidis, A., ve Agha, R. (2020). "The Socio-Economic Implications of the Coronavirus and COVID-19 Pandemic: Review". International Journal of Surgery, ss. 185-193.
- Nikiforuk, A. (2018). *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıkların Tarihi*. İletişim Yayınları.
- OECD. (2020a, Mayıs 15). *Tax And Fiscal Policies Central to Governments' Responses to Covid-19 Crisis*. Organisation for Economic Co-operatin and Development,; <http://www.oecd.org/coronavirus/en/> (Erişim Tarihi: 08.03.2024).
- OECD. (2020b, Eylül 20). *Covid-19 And Fiscal Relations Across Levels Of Government*. Organisation for Economic Co-operatin and Development: <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/covid-19-and-fiscal-relations-across-levels-of-government-ab>. (Erişim Tarihi: 08.03.2024).
- Oğuz, Ş. (2011). "Krizi Fırsata Dönüştürmek: Türkiye'de Devletin 2008 Krizine Yönelik Tepkileri". *Amme İdaresi Dergisi*, 44(1), ss. 1-23.

Orer, G. (2015). "Ekonomik Kamu Düzeni ve Devletin Ekonomiye Müdahalesi". *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 1(6), ss. 363-393.

Orkunoğlu, I. F. (2009). "Domuz Gribi Ekonomisinin Türkiye'ye Maliyeti". *Mevzuat Dergisi*, 12(144), ss. 1-14.

Ozili, P., ve Arun, T. (2020). Spillover of COVID-19: impact on the Global Economy. Managing inflation and supply chain disruptions in the global economy. IGI Global, 2023. ss. 41-61.

Ölmezoğulları, N. (2003). *Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizmi*. Bursa: Ezgi Kitabevi.

Özcan, E. (1981). *Ekonomik Bunalımlar*. Ankara: Doğan Kardeşler Matbaası.

Özgül, H. B. (2023). Türkiye'de Covid-19 Döneminde Uygulanan Maliye Politikalarının Bütçe Üzerinde Etkisi, ss. 504-514 .

Özkoçak , V., Koç, F., ve Gültekin, T. (2020). "Pandemilere Antropolojik Bakış: Koronavirüs (Covid-19) Örneği". *Turkish Studies, International Balkan University, Research Article*, 14(53), ss. 2440 - 2466.

Öztürk, N. (2006). "Ekonomide Devletin Değişen Rolü". *Amme İdaresi Dergisi*, 39(1), ss.17-38.

Öztürk, Ş. (2020). "Ekonomide Devlet ve ya Devletin İktisadi Rolüne Dair". *Uluslararası Akademik Birikim Dergisi*, 1(1), ss. 32-40.

Pamuk, Ş. (1987). *24 Ocak Sonrasında İktisat Politikaları, Sınıflar ve Gelir Dağılımı*”, *Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Pettigrew, E. (1983). *The Silent Enemy: Canada and The Deadly Flu of 1918*. Saskatchewan. Western Producer Praire Books.

Porta, M. (2008). *A Dictionary of Epidemiology*. Oxford: Oxford University Press.

Resmî Gazete . (2020). 7256 Sayılı Bazı Alacakların Yeniden Yapılandırılması İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun. 7256 Sayılı Kanun: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/11/20201117-1.htm> (Erişim Tarihi: 21.053.2024).

Ricardo, D. (2008). *Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Rubio, M. (2020) We need a more resilient American economy. New York Times. <https://www.rubio.senate.gov/public/index.cfm/press-relases?id=26C14ED-A11A-4345-A3E9-392EF9E330B1>

Sağlam, D. (1978). *Türkiye Ekonomisi*. Ankara: Ankara İktisadi Ve Ticari İlimler Akademi.

Samuels, W. J. (2003). *A Companion to the History of Economic Thought*. Blackwell Publishing Limited.

Saunders, H., ve Krewski, D. (2016). Reviewing the History of Pandemic Influenza: Understanding Patterns of Emergence and Transmission.

Savaş, V. (2000). *İktisadın Tarihi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.

Schmidt, V. A. (1996). *From state to market?: The transformation of French business and government*. Cambridge University Press.

Sen, A. (2004). *Özgürlükle Kalkınma*. İstanbul: Ayrıntı Yayınevi.

Serin, N. (1963). Türkiye'nin Sanayileşme. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları.

Sertkaya, B., ve Baş, S. (2021). "Covid-19 Salgınının Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri: Riskler Ve Olası Senaryolar". *Dicle Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(21), ss. 147-167.

SGK. (2018). *SGK İstatistik Yıllıkları*. http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/kurumsal/istatistik/sgk_istatistik_yilliklari. (Erişim Tarihi: 19.03.2024).

Smith, A. (2002). *Ulusların Zenginliği*. Yeni Alan Yayıncılık.

Şahin H. (1995). Türkiye Ekonomisi. Bursa: Ezgi Kitabevi.

Şen, A. (2005). "Washington Konsensüs ve Gelişmekte Olan Ülkeler Sorunları: Eleştirel Bir Değerlendirme", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), ss. 181-200.

Soylu, Ö. B. (2020). "Türkiye Ekonomisinde Covid-19'un Sektörel Etkileri". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(6), ss. 169-185.

Styrk, J. (2020). Top 100 Fastest Growing&Declining Categories in E- Commerce. <https://www.stackline.com/news/top-100-gaining-top-100-declining-e-commerce-categories-march-2020> (Erişim Tarihi: 25.03.2024).

Şahin N., O. (2022). "Covid-19'un Ekonomik ve Finansal Etkileri: Finansal Raporlara İlişkin Öreriler". *Uluslararası Muhasebe ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 4(1), ss. 62-89.

Şahin H. (1995). Türkiye Ekonomisi. Bursa: Ezgi Kitabevi.

Şanlı, O. (2020). "Keynesyen Model Bağlamında Covid-19 Pandeminin Küresel Ekonomiye Muhtemel Etkileri Abd Ve Çin Ekonomileri Üzerine Bir Araştırma". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(5), ss. 597-634.

Şenses, F. (2004). "Neoliberal Küreselleşme Kalkınma için Bir Fırsat mı, Engel mi?" Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma. (Ed. Fikret Şenses). Ankara: İletişim Yayınları, ss. 1-27.

Şimşek, O. (2017). *Küreselleşme ve Yeni Devlet Kapitalizminin Yükselişi*. Ankara: TAEM.

Tan, T. (1990). *Anayasal Ekonomik Düzen, Anayasa Yargısı*. <https://ayam.anayasa.gov.tr/media/6378/tan.pdf>. (Erişim Tarihi: 09.04.2024).

Tanzi, V. (2011). *Government versus markets: The changing economic role of the state*. Cambridge University Press.

Taş, S., ve Günay, E. (2015). "Antik Çağ Topluluklarının Özellikleri, Geleneksel Statüleri ve İktisadi Yapıyı Belirleyen Kurumları". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), ss. 141-166.

Taşel, F. (2020). "Dijitalleşmenin Ticarete Ve Ekonomiye Etkisi". *Beykoz Akademi Dergisi*, 8(2), ss. 127-137.

Tayyar, A., ve Çetin, B. (2013). "Liberal İktisadi Düşünce ve Devlet". *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(1), ss. 107-120. *Dergisi*, 14.

TOBB. (2020). *Türkiye Bankalar Birliği*. Banka, Çalışan ve Şube Bilgileri: www.tbb.org.tr. (Erişim Tarihi: 13.02.2024).

Tekel, İ., ve İlkin, S. (1977). *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politikası*, *Türkiye Belgesel İktisat Tarihi Serisi*. Ankara: ODTÜ Yayınları.

Tekin, A. (2021). "Tarihten günümüze Epidemiler Pandemiler ve Ekonomik Sonuçlar". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (40), ss. 330-355.

Temir, C. (2020). "Covid-19 Sermaye Piyasaları Üzerine Etkisi". *İstanbul Ticaret Üniversitesi Girişimcilik Dergisi*, 4(7), ss. 50-66.

Timur, T. (2001). *Türk Devrimi ve Sonrası 1919-1946*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Tokgöz, E. (2018). *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi*. Ankara: İmaj Yayıncılık.

Tuna, K. (2021). "Covid-19 Pandemisinin Türkiye'de Bankacılık Sektörü İstihdamı Üzerine Etkileri". *İstanbul İktisat Dergisi*, 71(1), ss. 191-230.

Tunalı Börke, Ç. (2020). "Covid-19 Pandemisinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi". *Covid-19 Pandemisinin Ekonomik, Toplumsal Ve Siyasal Etkileri*. (Ed. Dilek Demirbaş). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi, ss. 25-35.

Tuomi, K. (2012, June). *Review of Investment Incentives Best Practice in Attracting Investment*. International Growth Center: <https://www.theigc.org/wpcontent/uploads/2021/06/Tuomi-2012-Working-Paper.pdf>. (Erişim Tarihi: 07.03.2024).

TÜİK. (2008). *Türkiye İstatistik Kurumu*. Kasım 14

TÜRMÖB. (2020). Korona Salgınının Türkiye Ekonomisine Etkisi Değerlendirmeleri ve Öneri Raporu. Ankara : Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirler Odaları Birliği.

Ünüvar, İ., ve Aktaş, H. (2022). "Dünya’da ve Türkiye’de Covid-19 Pandemisinin Ekonomik Etkileri". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi* 25(1), ss. 124-140.

Van Apeldoorn, B., ve De Graaff, N. (2022). "The state in global capitalism before and after the Covid-19 crisis". *Contemporary Politics*, 28(3), 306-327.

Verburg, R. (2012). "Erken Ekonomik Düşünce de Açgözlülüğün Yükselişi: Ölümcül Günahtan Sosyal Faydaya". *Journal of the History of Economic Düşünce*, Cambridge University Press, 34(4), ss.523.

Williamson, J. (2004). The Washington Consensus as Policy Prescription for Development. PIIE. <https://www.piie.com/commentary/speeches-papers/washington-consensus-policy-prescription-development>

WB. (2020, Eylül 13). *From Panic and Neglect to Investing in Health Security: Financing Pandemic Preparedness at a National Level*. World Bank : <http://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports>. (Erişim Tarihi: 13.03.2024).

WB. (2020). World Bank. World Bank Support will Help Turkey’s Health System Better Respond to COVID-19 Pandemic: <https://www.worldbank.org/en/new/press-release/2020/04/24/world-bank-support-will-help-turkeys-health-system-better-respond-to-covid-19-pandemic>. (Erişim Tarihi:13.03.2024).

Yasa, B. D. (2017). "İktisat Düşüncesinde Devlet Müdahaleciliği Kuramının Evrimi". *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), ss. 281-298.

Yıldırım S. , S. (2010). "2008 Yılı Küresel Ekonomi Krizinin Dünya Ve Türkiye Ekonomisine Etkileri". *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (1), ss. 47-55.

Yıldırım, U. (2021). "COVID-19 Pandemisinin Dış Ticaret Üzerine Etkisi: İstatiksel Bir Yaklaşım". *Fiscaoeconomia*, 5(1), 280-295. <https://doi.org/10.25295/fsecon.828451>

Yücel, M. E. (2023). "Covid-19 Pandemisinin AB-Türkiye Ticareti Üzerine Etkileri". *Covid-19 Salgınının Avrupa Birliği'ne Etkisini Çok Boyutlu Analizi*. (Ed. F. M. İsmihan, ve O. Erdoğan). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, ss.19-34.

Zarakolu, A. (1982). 1929/1930 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri. *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı:	Ayşegül Alçelik Moradaoğlu			
Doğum Yeri:				
Doğum Tarihi:				
Medeni Durum:				
Öğrenim Bilgileri				
Derece	Okulun Adı	Program	Yer	Yıl
İlköğretim	Yol-İş Sendikası İlköğretim Okulu	-	TRABZON	2008
Lise	Yavuz Sultan Selim Anadolu Lisesi	-	TRABZON	2013
Lisans	Gümüşhane Üniversitesi	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi	GÜMÜŞHANE	2019
Yüksek lisans	Artvin Çoruh Üniversitesi	İktisat	ARTVİN	2024
İş Deneyimi:	-			
Hakkımda bilgi almak için önerebileceğim şahıslar:	Doç. Dr. Orhan ŞİMŞEK- Artvin Çoruh Üniversitesi Gülferide DURMUŞ- Akbank (Bireysel Müşteri İlişkileri Yöneticisi)			
e-posta:				
Yayınlarımlarım:	-			